

1994. 1. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiáért Alapítvány és az MTA Kommunikációelméleti Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
KOVÁTS ILDIKÓ
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
SZECSKÓ TAMÁS

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA Kommunikációelméleti Kutatócsoport – 1064 Budapest, Izabella u. 46.

TARTALOM

ELŐSZÓ	3
--------	---

TANULMÁNYOK

Angelusz Róbert: OPTIKAI CSALÓDÁSOK	5
Szurkos Mária: KÖZVÉLEMÉNY A TÁRSADALMI VESZÉLYEKRŐL	27
Vásárhelyi Mária: A NEMZETI ÉS A TERÜLETI KÉRDÉS A KÖZGONDOLKODÁSBAN	41

MÉDIA

Angelusz Róbert–Tardos Róbert: VÉLEMÉNYIRÁNYÍTÓK A SAJTÓRÓL	51
---	----

MŰHELY

Bartók János: PÁRTPREFERENCIÁK MAGYARORSZÁGON – 1992–1993	61
---	----

ORIENTÁCIÓ

F. D. Allport: EGY KÖZVÉLEMÉNY-TUDOMÁNY FELÉ	71
--	----

TALLÓZÓ

FONTOS HÍREK (Tardos Róbert)	85
CIVIL TÁRSADALOM, SZABAD MÉDIA (Tölgyesi János)	88
KÖZVÉLEMÉNY (Albert Fruzsina)	92

ELŐSZÓ

1991 őszén egy kormányrendelet jogutód nélkül megszüntette a három évvel korábban a Tömegkommunikációs Kutatóközpontból alakult Magyar Közvélemény-kutató Intézetet. Az MKI felszámolásával megszűnt az intézet által kiadott Jel-Kép című folyóirat is, így a társadalmi kommunikáció különféle aspektusaival foglalkozó tudományos diszciplínák szakmai kiadvány nélkül maradtak. Az így keletkezett űrt kísérli meg most a Magyar Médiaért Alapítvány és a Magyar Tudományos Akadémia Kommunikációelméleti Kutatócsoportja a Jel-Kép újraindításával kitölteni.

Az új Jel-Kép bizonyos vonásaiban erősen hasonlít az elődjére, más vonásokban viszont jelentősen eltér tőle. A most induló kiadvány – miként az alcím is jelzi – mindenképpen fenn kívánja tartani a régi Jel-Képnek azt a szerkesztési elvét és gyakorlatát, amely a társadalmi kommunikáció folyamatait, a tömegkommunikációs eszközök működését és a közgondolkodás alakulását egymással szoros kölcsönhatásban, mintegy rendszerszerű együttesként értelmezte. Ezzel összefüggésben elődjéhez hasonlóan igyekszik majd nagy súlyt helyezni az interdiszciplinaritásra, vagyis arra, hogy a kommunikációs jelenségek vizsgálatában a legkülönbözőbb szakterületek és megközelítésmódok képviselőit is szóhoz juttassa. Változást jelent viszont, hogy míg a régi Jel-Kép legkevesebb három profilt egyesített, egy kulturális közéleti-aktuálpolitikai lapét, egy újságírói-kommunikátori szakmai fórumét és egy tudományos folyóiratét, a most induló kiadvány meghatározó módon csak az utóbbi profilt vállalja fel. Bár az új lap tartózkodni fog attól, hogy napi médiapolitikai viták színterévé váljon, nyitva áll minden olyan írás előtt, amely elemző módon, a megértés és a magyarázat igényével reagál az aktualitásokra.

Az új Jel-Kép mint tudományos folyóirat a társadalmi kommunikáció, a tömegmédiák és a közgondolkodás tárgykörében közöl tanulmányokat, kutatásokról szóló beszámolókat, módszertani elemzéseket, hozzászólásokat és vitaanyagokat, könyv- és folyóiratismertetések, illetve -kritikákat. Fontos feladatának tekinti az egyetemeken és főiskolákon zajló kommunikációs irányú oktatás segítségét, ezért minden számban igyekszik majd közreadni egy-egy, ma már klasszikusnak tekinthető írás magyar fordítását.

Ajánljuk a lapot mindazoknak, akik érdeklődnek a társadalom, a politika és a kultúra kommunikációs aspektusai, a tömegkommunikációs eszközök és rendszerek működése és a közgondolkodás folyamatai iránt. Várjuk tisztelt olvasóink észrevételeit, javaslatait, legfőképpen azonban értékes kéziratokat, tanulmányokat, recenziókat várunk, hiszen az újraindult Jel-Kép jövője nyilvánvalóan elsősorban azon fog múlni, hogy miképpen sikerül megtölteni tartalommal.

*Terestyéni Tamás
főszerkesztő*

Angelusz Róbert

OPTIKAI CSALÓDÁSOK

A PLURALIZMUS ÉSZLELÉSÉNEK ZAVARAI

Ki ne hallotta volna a szavazási procedúrákon gyakran elhangzó „látható többség” szavakat? Vannak helyzetek, amikor e kijelentés igazsága egyetlen pillantással mindenki számára belátható. Kézenfekvő azonban, hogy mennél közelebb esik egymáshoz az eltérő irányban voksolók aránya, annál valószínűbb, hogy felmerül a szavazatok pontos megszámlálásának igénye. A fenti – intuitív becslésen alapuló – eljárás alkalmazhatóságának korlátai természetesen a szavazóközönség bővülésével növekednek. Egy 6:4-es szavazási arány 10 szavazó esetén valószínűleg mindenki számára azonnal érzékelhető, de korántsem bizonyul optikai evidenciának 100 vagy esetleg 500 szavazó jelenlétének. Az utóbbi felé közeledve a szavazatok megoszlása már nem fogható át egyetlen pillantással. A jelenlevőknek széjjelnézve, különböző látószögekből kell szemrevételezniük a terepet és szintetizálni a látottakat. Viszonylag nagyobb közönség esetén a különböző álláspontok mellett szavazók térbeli eloszlásának sajátosságai is akadályozhatják a többség konszenzuális belátásának valószínűségét. Az egyes személyek környezetében ülők megoszlása akár számottevően is eltérhet a mások látószögéből körvonalazódó képtől, s a közelebb ülők élesebben kirajzolódó különbségei nagyobb súllyal jöhetnek számításba a vizuális szintetizáció során, mint a távolabb elhelyezkedők bizonytalanul érzékelhető arányai. Így a szavazatok becslése – még ha eltekintünk is a vágyelvű gondolkodás, a szelektív percepció, vagy más pszichológiai torzító tényezők közreműködésétől – pusztán a szavazatok számától, a megoszlások arányaitól, illetve a térbeli elhelyezkedés sajátosságaitól függően rendkívül bizonytalan. Olyan nagyszámú embert mozgósító formák esetén, mint a demonstrációk vagy a tömeggyűlések, már a jelenlevők nagyságrendjének megítélése is komoly nehézségeket jelent, nem beszélve az eltérő reagálásokról.

Természetes, hogy még nagyobb az optikai csalódások és a téves percepciók valószínűsége, amikor egy nagyobb közösség vagy akár az egész társadalomban elforduló attitűdök megoszlásáról vagy esetleg a közvéleményt alkotó véleményáramlatok arányairól akarnak képet alkotni. A nagyközönségen – az állampolgárok összességén – belül kialakuló attitűdök megoszlása – azok megszámlálása nélkül – természetesen senki által nem ismerhető. A ténylegesen létező közvéleményekről az embereknek inkább csak hiedelmek vagy jobb esetben vélemények, illetve becslések lehetnek. Noha kétségtelennek látszik, hogy az embereknek van valamiféle elképzelése, kvázi-statisztikai percepciója a vélemények megoszlásáról, e becslések helyessége, „objektivitása” rendkívül tág határok között mozog.

A pluralizmus ignoranciájának elmélete az optikai csalódások két jellegzetes típusára irányította a figyelmet. Az elnevezés azon alapszik, hogy mindkét esetben a megfigyelők, vagy azok egy jelentős csoportja, téves képet alkot a pluralizmusról, az attitűdök és vélemények tényleges megoszlásáról. Merton interpretációja szerint: „A pluralizmus téves észlelésének (pluralistic ignorance) két mintája van, az egyik az a megalapozatlan feltételezés, hogy saját attitűdjeimmel és elvárásaimmal a csoportomban egyedül vagyok, a másik az az alaptalan feltételezés, hogy mindenki osztja e nézeteket.”¹ Az első eset a szerző szerint olyan feltételek között fordul elő, amelyek korlátozzák a résztvevők kölcsönös megfigyelhetőségét. Rendszerint az attitűdök titkosítása, kivonása a nyilvános kommunikáció témaköréből okozza a rossz látásviszonyokat.

A pluralizmus ignoranciájának ez utóbbi formája jól értelmezhető a küszöb-elméletek terminusaiban. E modellek arra a feltételezésre épülnek, hogy általában a kockázattal terhes magatartások megvalósítása függ a már ilyen magatartást követők számától. Más az esélye a normakövető magatartásnak, ha egyedül vagyunk a szóban forgó norma ellen, és más, ha kevesen vagy sokan vállalják a norma nyilvános áthágását. A csekély kockázatvállalási hajlandósággal rendelkező emberek csak nagyszámú normaszegő társaságában teszik ezt meg (magas a normaszegési küszöbük), míg a bátrabbak (az alacsony küszöbértékkel rendelkezők) már kevés társ esetén vagy határesetben akár egyedül is vállalkoznak a norma által tiltott megnyilatkozásra.² A mindenki ellene van a normának, de mindenki azt hiszi, hogy rajta kívül mindenki a norma szerint él paradoxona csak olyan küszöbeloszlás mellett jöhet létre, amelynél egyetlen ember sincs, aki nyíltan merné képviselni magánosan hitt álláspontját. Az ilyen típusú optikai csalódások jórészt a kedvezőtlen – nem folyamatos – küszöbeloszlások következményei. Ennek folyományaként a többségi magatartás vagy vélemény kisebbségben lévőnek látszik.

A pluralizmus ignoranciájának mesteri leírását adja Mikszáth, amikor *A fekete város* című regényében ecseteli Görgey Pál úr „népszerűségének” titkát, akit háromszor egymás után választottak egyhangúlag alispánnak. „Erre az egyhangúságra nagy súlyt fektetett, mert minden választás után ki vágta a rezet azzal a vakmerő mondattal: Nemes atyámfiak! Ha csak egy is van kegyelmetek közül, aki engem nem akar alispánnak, jelentkezzék és én nem fogadom el a tisztséget... Persze rendszerint síri csend következett. A nemes atyafiak dehogy szóltak volna, pedig titkon mindenki szeretné, ha a szomszédja nekiugrik. De hát ezt halálugrásnak gondolták. Maga Görgey Pál népszerűségnek vette alkalmasint egész komolyan, és az egyesek is annak vették, másképpen okoskodván belül a lelkükben. Nekem ugyan nem kell, de a többiek szeretik, majd bolond vagyok, hogy agyonverjenek... Görgey Pál uramat szó ami szó, a kutya se szerette, de annyira rajta volt száradva egyéniségén a 'szeretve tisztelt' cím, hogy senki sem merte lefeszegeni róla.”³

Az elmélet száraz terminusaiban megfogalmazva: senki sem szerette Görgey Pál urat, de mindenki azt hitte, hogy rajta kívül mindenki más szereti. Az emberek félelme, a kedvezőtlen küszöbeloszlás idézte elő az erről való őszinte beszéd hiányát és az ezzel járó optikai csalódást.

A pluralizmus téves észlelésének a másik jellegzetes tétele – szemben az előzővel – arra a látási zavarra mutat rá, amikor mindenki (vagy legalábbis az emberek jelentős része) többséginek gondolja saját beállítódását. Az attitűdök eltérő irányzatait – azaz pluralizmust – feltételezve a téves becslések kisebb arányú előfordulása valószínűsíthető, mint a pluralizmus ignoranciájának az előbbieken jellemzett klasszikus eseténél. A többségi álláspont hívei ilyenkor megalapozottan látják úgy, hogy többségben vannak. Az optikai csalódás –

bizonyos esetekben talán nem alaptalan vakságról beszélni – a kisebbségi véleményen levőket jellemzi, akiknek olykor túlnyomó többsége még akkor is többséginek látja a helyzetét, ha csak egy törpe kisebbség álláspontját képviselik. Mivel az ilyen esetek előfordulása igen gyakori és számos esetben még a kommunikációs szakemberek számára is ismeretlenek, első megközelítésben az ilyen optikai csalódásokat vesszük szemügyre.

A PERCEPCIÓ TÍPUSAI, A TÜKÖR-PERCEPCIÓ „EGYETEMESSÉGE”

A pluralizmus ignoranciájának keretében végzett kutatások rendszerint a többség és a kisebbség durva kategóriáival operálnak. A leggyakrabban alkalmazott kérdezői stratégia a következő: Az első kérdés a közvélemény-kutatások szokásos módján kérdez rá a meginterjúvolt személy „saját” véleményére. A második kérdés az elsővel azonos válaszokat tartalmaz, a kérdés azonban arra irányul, hogy a megkérdezett szerint „az emberek többsége” (a közvélemény, a város vagy az ország lakossága) hogyan vélekedik a szóban forgó ügyben. A válaszok nyomán így a tényleges vélemények (a közvélemény) és a feltételezett vélemények megoszlása (a percipiált közvélemény) egyaránt kirajzolódik. A két kérdés „keresztáblázásával” az is láthatóvá válik, hogy az egyes álláspontok képviselői helyesen ítélték-e meg saját nézetük elterjedtségét. Ha az egyszerűség kedvéért kétalternatívás kérdéseket tételezünk fel, az válik alapvető fontosságúvá, hogy a többségi, illetve a kisebbségi véleménytáborhoz tartozók tévesen vagy helyesen észlelik-e saját álláspontjuk többségi vagy kisebbségi pozícióját. Logikailag négy eset fordulhat elő.

Reális percepció akkor áll fenn, ha a többségben és a kisebbségben lévők helyesen érzékelik véleményük hovatarozását. A többség többsége többséginek, a kisebbség többsége kisebbséginek érzékeli saját felfogását. E megfogalmazásból következik, hogy a reális minősítést globális értelemben használjuk. Mindkét véleménytáborban kisebb-nagyobb arányban lehetnek olyanok, akik egyénileg tévesen percipiálják a helyzetet. A reális percepció azonban – még a legrosszabb esetben is – feltételezi, hogy az abszolút többség egyénileg helyesen becsülte meg a tényállást.

Fordított percepcióról akkor beszélünk, ha a többségben lévők⁴ kisebbséginek, a kisebbségben lévők többséginek érzékelik helyzetüket. Ez tulajdonképpen egybeesik a pluralizmus ignoranciájának első tételével. (A többség azt hiszi, hogy kisebbségben van.⁵) Az egyéni optikai csalódások mértéke ilyenkor igen tág határok között mozog. Szélsőséges esetben elérheti akár a száz százalékot. Ez akkor következik be, ha a többségi, illetve a kisebbségi vélemények képviselői közül mindenki tévesen észleli saját véleménytáborának helyzetét. A téves percepciók aránya azonban a legkedvezőbb esetben is meghaladja az ötven százalékot.

Tükör-percepció akkor valósul meg, ha mindkét véleménytábor többsége úgy észleli, hogy többségben van. Noha ez kevésbé látszik abszurdnak, mint a fordított percepció, az egyik kritériuma, ti. hogy a kisebbség többsége többséginek látja helyzetét, azt sugallja, hogy előfordulása nem lehet túlságosan gyakori. A tükör-percepció a pluralizmus ignoranciája második tételének egyik esete. Ha nem is valósítja meg annak szélsőséges variánsát, amikor mindenki úgy látja, hogy mindenki más hozzá hasonlóan gondolkodik, a legrosszabb esetben is per definitionem eleget tesz annak a követelménynek, hogy a többség úgy észleli, a

többségi vélemény egybeesik a saját véleményével. A határeset akkor valósul meg, ha a kisebbségi és a többségi véleménytáborban mindenki úgy véli, hogy a saját véleménye a többségi vélemény.

Párhuzamos alulbecslésnek azt az esetet nevezzük, amikor mindkét véleménytábor tagjainak többsége kisebbségének érzékeli pozícióját. A percepciónak ezzel a típusával azonban sem a külföldi vizsgálatokban, sem saját kutatásom során nem találkoztam. E logikailag lehetséges, de empirikusan eddig nem azonosított típus hiánya feltehetően a következőkkel magyarázható. A szociálpszichológiai és a szociológiai kutatások egyaránt kimutatták a konformitás jelenségének tömeges előfordulását. Az utánzás tehermentesítő jellege, a többséghez tartozás vonzereje, az izolálódástól való félelem, az emberek biztonságsszükséglete olyan irányban hatnak, hogy pszichológiailag kedvezőbb az egyének számára, ha saját véleményük azonos a többség álláspontjával. A konformitás „egyetemessége” önmagában is redukálja annak esélyét, hogy mindkét véleményáramlat követői kisebbségben érezzék magukat. A véleményáramlatok konkurenciáját feltételezve aligha lehet kétséges, hogy a különböző véleményáramlatokhoz tartozó csoportok percepciója nem független egymástól. Az ellentábor gyengeségének érzékelése pszichológiai szempontól regeneráló, önbizalom-növelő erőforrás. Valószínű tehát, hogy az ellentábor önbizalomvesztésének észlelése növeli a saját tábor erejébe vetett hitet. Ha e feltételezések helyesek, a párhuzamos alulbecslés esete valószínűleg csak viszonylag rövid provizórikus állapotként képzelhető el, ami jelentősen csökkenti előfordulásának esélyét.

A külföldön végzett pluralizmus ignoranciavizsgálatok eredményei szerint a tükör-percepció jelensége valósul meg a leggyakrabban. Fields és Schuman⁶ a témakört egyik legátfogóbban elemző tanulmányukban azt találták, hogy a vizsgált esetek háromnegyedében az emberek legalább 60 százaléka többségi helyzetűnek vélte saját nézetét. A kisebbségi helyzetben lévők legalább olyan mértékben észlelték véleményüket többséginek, mint az álláspontjuk alapján többségben lévők. Az emberek túlnyomó többsége szisztematikusan hibásan érzekelte a pluralizmust. Hogy valaki a kisebbségi vagy a többségi véleményáramlathoz tartozott, az nemigen befolyásolta abban, hogy miképpen észleli a helyzetét. A saját vélemény többségiként való azonosítása meghatározó tendenciának bizonyult. Némi meglepetésként viszonylag ritkán fordult elő a reális percepció, a pluralizmus megközelítően helyes észlelése. Más külföldön végzett vizsgálatok eredményei is megerősítik a Schuman és Fields által körvonalazott képet.⁷

Egy 1993-ban végzett omnibusz-jellegű felvétel keretében kísérletet tettem arra, hogy hazai terepen tegyem empirikus vizsgálat tárgyává a pluralizmus -ignoranciaelmélete által előtérbe állított szindrómákat.⁸ Az adott keretek között a kutatás arra nyújtott lehetőséget, hogy 11 témakörben vizsgáljam meg a közvélemény és a percipiált közvélemény viszonyát.

Tíz kétalternatívás és egy háromalternatívás kérdést (kérdéspárt) alkalmaztam. Így összesen 23 esetben kaptam adatokat arról, hogy valamely véleményáramlat képviselői többséginek vagy kisebbséginek érzékelik-e helyzetüket. Az eredmények azt sejtetik, hogy a tükör-percepció – és így a kisebbségben levők többségének optikai csalódása – a percepció szinte általánosan érvényesülő normális helyzeteként értékelhető. Az 1. sz. táblázat makacsul is ismétlődő optikai zavart jelez: valamennyi kérdésnél a kisebbség többségi helyzetűnek érzekelte saját véleményáramlatát. Tíz kisebbségi vélemény esetében ez a téves illúzió az abszolút, két alkalommal pedig a relatív többséget jellemezte.

1. táblázat

A saját vélemények megoszlása, illetve a saját véleményáramlatot többségi állapotként érzékelők aránya 11 témakörben

A kérdés témája	A válaszalternatívák	A saját vélemény megoszlása %-ban	N	A saját véleményét többséginek tartja %-ban
„kormánypártiság”	A kormánypártokkal rokonszenvezik	21		49 (relatív többség)
„ellenzékiesség”	Az ellenzéki pártokkal rokonszenvezik	79	621	87
		100		
„Mi a veszély?”	Inkább jobboldali veszély van Mo-on	72		74
	Inkább baloldali veszély van Mo-on	28	462	73
		100		
„hittantanítás”	Helyesebb, ha az iskolában folyik	41		68
	Helyesebb, ha a templomban folyik	59	832	75
		100		
„56-ban történelem kapcs. felelősségre vonás”	Már nem kellene bírósági pereket indítani	58		73
	Olyan bűncselekmények is történtek, amelyek elkövetőit feltétlenül bíróság elé kell állítani	42	827	78
		100		
„terhesség-megszakítás”	Mai feltételeit szigorítani kell	14		58
	Nem kell szigorítani feltételeit	86	846	89
		100		
„kötelező fejlődési irány”	Nyugati típusú polgári demokrácia	39		74
	Demokratikus szocializmus	24		62
	Harmadik út a kettő között	37	800	59
		100		
„rádió és televízió elnökeinek lemondása”	Kedvező esemény	27		72
	Kedvezőtlen esemény	73	675	78
		100		
„35 évnél fiatalabb miniszterelnök”	Az életkor közömbös, ha jól látja el feladatát	79		72
	Nem helyes, ha ilyen fiatal ember tölt be ilyen fontos pozíciót	21	952	85
		100		
„nő miniszterelnök”	Mindegy, hogy férfi vagy nő, ha jól látja el feladatát	79		70
	Nem helyes, ha nő lenne a miniszterelnök	21	968	80
		100		
„zsidó miniszterelnök”	Mindegy a származás, ha jól látja el a feladatát	83		69
	Nem helyes, ha zsidó származású lenne a miniszterelnök	17	937	83
		100		
„magyar menekültek”	Helyes, ha a kormány több magyar menekült számára biztosít lehetőséget Mo.-on	23		49 (relatív többség)
	Nem helyes, ha a kormány több magyar menekült számára biztosít letelepedést Mo.-on	77	869	92
		100		

A táblázat adatai meghökkentő képet mutatnak arról, hogy a kisebbségben leyők percepciójára milyen csekély hatása van a „valóság arányainak”. Az abortuszszabályozási témakörben pl. csak egy törpe kisebbség, a véleménynyilvánítók 14 százaléka vallja, hogy a terhességmegszakítást szigorítani kellene. Ennek ellenére az így vélekedők abszolút többsége (58 százaléka) úgy hiszi, hogy az emberek többsége így vélekedik. Hasonlóképpen, az emberek 17 százaléka nem helyeselné, ha zsidó származású miniszterelnök lenne Magyarországon, de ezeknek nem kevesebb mint 83 százaléka feltételezi, hogy a többség ekként vélekedik. Még „biztosabbak a dolgukban”, akik helytelenítenék, ha a magyar miniszterelnök fiatalabb lenne 35 évesnél. Az így gondolkodók noha csak 21 százaléknyi részt képviselnek, de ezek 85 százaléka állítja, hogy a saját véleménye megegyezik a többségi állásponttal.

Vajon mi lehet az oka, hogy a kisebbség rendszeresen túlbecsüli saját álláspontjának elterjedtségét? Már a lehetséges magyarázatok mérlegelése előtt számolnunk kell a közvélemény spontán áttekinthetetlenségének tézisével. A modern társadalmakban a kérdések tucatjaiban formálódik valamilyen közvélemény, amelyek mindig különböző áramlatokat tartalmaznak. Egy-egy konkrét közvélemény azonban rendszerint kommunikációs folyamatok millióinak szintetizációja útján jön létre, s hogy e kristályosodás során miként alakul az egyes vélemények megoszlása, az csak kivételes pillanatokban, a választásoknál vagy a népszavazások esetében válik többé-kevésbé⁹ átláthatóvá, amikor a véleményeket megszámlolják. Ennek hiányában csak szakszerű mintaválasztás alapján lehet – a feltételektől függően több-kevesebb pontossággal – megbecsülni a közvélemény alakulását. Nyilvánvaló, hogy a közvélemény kvázi-statisztikai percepciója során sem a vélemények megszámlálásának, sem a helyes mintán alapuló becslésnek nincs meg a lehetősége. Az emberek kivétel nélkül a véleményeknek egy téves – a valóságos társadalmi differenciáltságához képest – homofil mintája alapján alakítják ki benyomásaikat a „közvélemény” megoszlásáról. A hézagokat – a hiányzó vélemények ismeretét – rendszerint becsléssel, a személyes környezetben tapasztalt attitűdök projekciójával helyettesítik. Saját nézeteiket kivetítve feltételezik, hogy mások is hasonlóképpen vélekednek, mint a látószögükön belül esők. A szelektív percepció is a saját vélemény univerzalitásának illúzióját erősíti. A saját véleményük megerősítésére törekvő személyek rendszerint fokozottabban figyelnek fel az álláspontjukkal egybeeső nézetekre, és hajlamosak eltúlozni elterjedtségüket. F. H. Allport pregnánsan jellemzi azt a folyamatot, ahogy a két jelenség felerősíti egymást: „A tömegben a társadalmi projekció és az univerzalitás impressziója kézen fogva járnak.” A sokaság teljes érzékeléséhez rá kell éreznünk, hogy saját magatartásunk másokéval egybecseng. Az a reakció, amit univerzálisnak észlelünk, a saját viselkedésünk kivetítése. Mi több, egy körkörös hatás után ugyanez érkezik vissza hozzánk, felerősödve azáltal, hogy tömegek visszhangozzák. A sorrend tehát a következő: 1. A figyelem egy közös tárgyra reagálunk. 2. A mások attitűd- és hiedelemreakcióit a sajátunkéhoz hasonlóan látjuk és megnyilatkozásaiknak hasonló jelentést is tulajdonítunk. 3. Saját reakciónk is egyre jobban felerősödik a „feltételezett egyetértés és támogatás következtében.”¹⁰ Jóllehet Allport a valódi tömegszituációkban kialakuló folyamatokat jellemzi, így a bemutatott tendenciák diszperz tömegek esetén is sok tekintetben hasonlóak. Ilyenkor is fennáll mindenekelőtt a környezetünkön kívül álló sokaság reakcióinak „láthatatlansága”, a környezeti attitűdök projekciójának esélye, a hasonló állásponton lévők gyors felismerése és valószínű túlbecslése, valamint ennek nyomán a projekció és az univerzalitás illúziójának kölcsönös, egymást erősítő hatása.

A fenti mechanizmusok működése esetén már viszonylag könnyen belátható, hogy ha a mikromilióben a kisebbségi vélemények túlsúlyban vagy akárcsak viszonylag jelentős arányban előfordulnak, könnyen kialakulhat a tükör-percepció. Sokban hozzájárulhat ehhez a beszélgető partnerek megválogatása során egy „like me” effektus érvényesülése.¹¹ Ez azt jelenti, hogy – különösen a kisebbségi pozícióban lévők – elsősorban azon keresztül csökkentik bizonytalanságérzésüket, hogy preferálják a hasonló álláspontot képviselő beszélgetőtársakat. Így végül is az esetek jelentős részében többé-kevésbé reális tapasztalataik megalapozatlan kivetítésével, túláltalánosításával lesznek áldozatai a bemutatott optikai csalódásoknak. Máskor a környezet véleményklímája ellenére látja többségnek magát a kisebbség. Ha a saját vélemény kikristályosodott, stabil meggyőződésen alapul és a többséghez tartozás igénye is erőteljes, relativizálódhat a környezetben tapasztalt ellentétes nézetek túlsúlya. A közvélemény spontán áttekinthetlensége ugyanis az egyén és az elsődleges csoport véleményeltéréséből adódó kognitív disszonancia feloldásának viszonylag könnyű lehetőségét kínálja. A gyenge kötések kiterjedtsége, a futólagos ismerősök nagy száma meglehetősen tág teret biztosít a szelektív percepció és a projekció pszichológiai mechanizmusának. A közvetlen környezetében a véleményével izolálódó egyén a kognitív disszonanciát feloldhatja annak feltételezésével, hogy saját véleménye egybeesik a többségi vélemény álláspontjával. Ma már klasszikusnak számító empirikus kutatások igazolták, hogy az egyének attitűdjei mennél kevésbé kapnak megerősítést az elsődleges csoportokban, annál nagyobb jelentőséget kap a távolabbi, az ismeretlen közönség megoszlása.¹² Miután a népszavazás meglehetősen unikális jelenség és még a közvélemény-kutatások is viszonylag ritkán fordulnak elő a modern társadalmakban érvényesülő konkrét közvélemények számához képest, a kognitív disszonancia elkerülésének, illetve feloldásának feltételei a pluralizmus viszonyai között szinte korlátlanok: vagy a környezeti vélemény megoszlásában található a kisebbségi vélemény képviselője megerősítést vagy a láthatatlan közvéleményről való feltételezés alapján alakíthatja ki a többséghez való tartozás illúzióját.

Talán e fejtegetések alapján érzékelhető, hogy a közvélemény spontán áttekinthetlenségének nagy jelentősége van a tükör-percepció egész értelmezése szempontjából. Így nem tartom indokoltnak a „kisebbség többségben látja magát” szindrómának a külső valóságot negligáló autisztikus gondolkodásként való felfogását. Krech és Crutchfield az autista gondolkodást úgy jellemezte, mint „...amelynél semmilyen kísérlet nincs arra, hogy a gondolkodás tartalmát egyeztessük a valósággal”.¹³ Az autista gondolkodás esetében az egyén a realitások világából az irrealitások világába menekül, hogy csökkentse személyes frusztrációját.¹⁴ A vizsgálatunk tárgyát képező optikai csalódásoknál rendszerint nincs szó a valóságtól, az emberi realitásoktól való menekülésről. Noha a szóban forgó személyek bizonyos vonatkozásban valóban egy tévesen azonosított helyzetben mozognak, de tévedésük sokkal inkább a többséghez tartozás igényéből, konformizmusból ered. Hasonlóképpen nincsen szó a valósággal való egyeztetés, a kontroll teljes hiányáról, hiszen mind a környezet véleményklímájával, mind a közvélemény többségi áramlatával igyekeznek számot vetni. A közvélemény percepciója során a szelektív percepció és a projekció jelenségei mellett a közvélemény spontán áttekinthetlensége okozza a hibás észlelést. Ez kétségtelenül lehetőséget nyújt bizonyos fokig a vágyelvű gondolkodás érvényesülésére, egy olyan tendencia megvalósulására, mely szerint ha nem tudom és mások se tudják biztosan, hogy mi a közvélemény, akkor nincs különösebb akadálya annak, hogy a saját véleményemet tekintsem a közvélemény többségi áramlatának. Részben ezzel a deviánsnak semmiképpen sem tekinthető helyzettel magyarázható az a – tükör-percepció erejét egy másik irányból meg-

erősítő – tendencia, hogy a vizsgálat valamennyi kérdése esetében a többdimenziós vizsgálatok is azt igazolták, hogy a többségi véleményről alkotott képet legerősebben az egyéni vélemény határozza meg. Lépésenkénti regresszióelemzéseket alkalmazva mind a 11 esetben azt találtuk, hogy a saját vélemény bizonyult a legerősebb prediktornak, amelyhez képest az olyan objektív változók szerepe, mint az iskolai végzettség, az anyagi helyzet, a település, az életkor, illetve a nem jelentéktelennek bizonyult.¹⁵

Adataink alapján kevésbé tűnnek reálisnak azok a felfogások, amelyek a tükör-percepció jelenségében a tömegkommunikációs eszközök hatását meghatározónak látják. Mindezekelőtt N. Neumannál fordul elő az a feltételezés, hogy a kvázi-statisztikai percepció létrejöttében a televízió a primer benyomásokhoz hasonló szerepet játszik.¹⁶ Másutt így fogalmaz: „Amit az amerikai szociológusok a pluralizmus ignoranciájának neveznek, mely szerint a lakosság téves képzeteket formál önmagáról, egyfajta útjelző lehet a tömegkommunikációs eszközök hatásának kifürkészéséhez.”¹⁷ Valóban alig vitatható, hogy pl. a televízió valamely álláspont gyakori hangoztatásával az univerzalitás illúzióját keltheti, s ezen keresztül természetesen befolyásolhatja a valóságról alkotott képünket. Így elvileg a televízió is lehet szerepe pl. abban a korábban elemzett helyzetben, amikor a környezet véleménykülönbsége ellentétes az egyén attitűdjével, de ezt ellensúlyozhatja a percipiált többségi vélemény. Ilyen esetek bizonyára előfordulhatnak, mint ahogy számos olyan esetet is ismerünk, amikor a valóságos helyzet nyilvánosságra hozatalát használták fel a pluralizmus ignoranciájának megtörésére.¹⁸ A tükör-percepció jelenségének általunk tapasztalt elterjedtsége mégis sokkal primerebb okokat valószínűsít. Végiggondolva a 11 kérdés tartalmát, szinte kizárható, hogy a televízió nyíltan vagy akár rejtett üzenetek formájában a kisebbségi vélemény irányába hatott volna. Különösen ellentmondásos olyan szociológusok részéről ez a feltételezés, akik hisznek az erős médiahatás koncepciójában. Ha a televízió mainstreamjének tulajdonítanánk, hogy a kisebbség úgy érzi, hogy többségben van, az inkább e média mérsékelt hatására utalna. Ama hatása mögött ugyanis, hogy az általa kultivált nézet rendre kisebbséginek bizonyul, csekély ellensúlyt képez, hogy a többségi vélemény univerzalitásának illúzióján keresztül esetleg sikerült megőriznie a kisebbségi véleményt. A tükör-percepció jelensége, előfordulásának egyetemessége – legalábbis a kommunikációs rendszer pluralizmusa esetén – inkább a Lazarsfeld-iskola álláspontját látszik megerősíteni. A kisebbségi vélemény szinte rendszeres túlbecsülése sokkal inkább indokolható az elsődleges csoportok, a projekció, illetve a szelektív percepció hatásával, mint a tömegkommunikáció torzító szerepével. A tükör-percepció tömeges előfordulása így inkább a tömegkommunikációs hatások korlátait jelzi.

A PLURALIZMUS IGNORANCIÁJÁNAK KLASSZIKUS ESETE ÉS A 2. SZÁMÚ OPTIKAI CSALÓDÁS

A keresztábrák elemzésén alapuló adataink – legalábbis az össznépszerűség szintjén – a tükör-percepció markáns érvényesülését mutatták: valamennyi vizsgált témakörben a többség és a kisebbség egyaránt többséginek értékelte saját véleményét. A kisebbség rendszeresen tévesen érzékelte a vélemények pluralizmusát. A többséghez tartozás

vonzereje (a konformizmus) olyan erejűnek bizonyult, hogy az optikai csalódás másik típusával, a pluralizmus ignoranciájának klasszikus esetére utaló fordított percepcióval ösztársadalmi szinten egyetlen alkalommal sem találkoztunk. Az eddig bemutatott összefüggések alapján az a benyomás alakulhatott ki, mely szerint az olyan optikai csalódás, amikor a többségi álláspont képviselői kisebbséginek látják álláspontjukat, meglehetősen ritka lehet. Ez annál is inkább valószínűnek látszik, mert az 1. sz. táblázat adatai azt jelezték, hogy a többségi helyzet optikai szempontból előnyös pozíciót jelent, amelyből összehasonlíthatatlanul nagyobb az esély a többségi vélemény helyes érzékelésére, mint a kisebbség pozíciójából. A többségi véleményáramlathoz tartozók abszolút többsége valamennyi esetben helyesen percipiálta, hogy melyik a közvélemény többségi áramlata. (A többségi táborban a helyesen percipiálók aránya 69 és 92 százalék között mozgott, és átlagosan elérte a 78 százalékot.) Mindez természetesen nem zárja ki, hogy bizonyos kérdéseknél – különösen azoknál, amelyeknél viszonylag nagy a téves becslés aránya – előforduljanak olyan társadalmi pozíciók, ahonnan nézve jelentősen megnő vagy akár túlsúlyra is jut a többségi helyzet téves alulbecslése.

Az USA-ban végzett pluralizmus ignorancia vizsgálatoknál elsősorban a tabu jellegű témáknál fordult elő a többségi vélemények alulbecslése, amelyeknél nagyon erős elvárások – pl. az egalitarianizmus normája – korlátozzák a vélemények szabadságfokát.¹⁹ A tabu jellegű témákhoz közelítve ugyanis megjelenik a „jó” és a „helytelen” vélemények dichotómiája, a valóságos vélemény kendőzésének lehetősége, ami természetesen rontja a „látás-viszonyokat”, a közvélemény áttekinthetőségének esélyeit. A pluralizmus ignoranciájának klasszikus eseteit – amikor, ha nem is mindenki, de a többség úgy látja, hogy kisebbségben van – elsősorban a faji vagy etnikai kisebbségekre vonatkozó témáknál figyelték meg. E kérdéseknél különösen élesen jelentkezhet az etnikai előítéletek és az egalitarianizmus demokratikus normájának szembenállása. Több alkalommal is megfigyeltek egy ilyen jelenséget pl. a fekete bőrű lakossággal kapcsolatos előítéletes – a szegregáció irányába mutató – attitűdök változása során. Miközben az előítéletes vélemények – a vizsgálatok adatai szerint – fokozatosan háttérbe szorultak, és egyre inkább többségivé váltak a szegregáció megszüntetésére irányuló attitűdök, az immáron többségi, szegregációellenes nézetek képviselői úgy látták, hogy a többség még mindig a konzervatív álláspontot képviseli (conservative bias).

Ha nem is olyan arányban, mint a fekete bőrűek szegregációjára vonatkozó amerikai felvételeknél, a szindróma egy halványabb érvényesülését három kérdés esetében saját kutatásunknál is megfigyelhettük. Mindhárom véleménykérdés arra vonatkozott, hogy elfogadnák-e Magyarország miniszterelnökének egy olyan csoport tagját, amellyel szemben a konvenciók vagy előítéletek miatt esetleg fenntartások lehetnek (zsidó származású állampolgárt, 35 évesnél fiatalabbat, illetve nőt).

A közvélemény és a percipiált közvélemény megoszlása a következő volt:

	Saját vélemény	Többséginek tartott vélemény
Mindegy a származás, ha jól látja el a feladatát	78%	55%
Nem lenne helyes, ha zsidó származású ember töltené be e posztot	16%	30%
Egyéb vélemény, vagy nem tudja eldönteni	6%	16%
Összesen:	100%	101%

A miniszterelnök életkora közömbös, ha jól látja el a feladatát	76%	56%
Nem lenne helyes, ha ilyen fiatal ember töltene be ilyen fontos pozíciót	20%	31%
Egyéb vélemény, vagy nem tudja eldönteni	4%	13%
Összesen:	100%	100%

Mindegy, hogy férfi vagy nő a miniszterelnök, ha jól látja el feladatát	77%	55%
Nem lenne helyes, ha nő lenne Magyarország miniszterelnöke	20%	32%
Egyéb vélemény, vagy nem tudja eldönteni	3%	13%
Összesen:	100%	100%

A fenti megoszlások eltéréseiben is megmutatkozik a percipiált közvéleménynek – a tényleges közvéleményhez képest – konzervatív irányban történő elmozdulása: esetenként 11-14 százalékkal megnő a „nem lenne helyes” válaszok feltételezett aránya. Az elmozdulás ugyan nem átütő erejű, egyik esetben sem válik modálissá, de kirajzolja a válaszadóknak egy olyan típusát, akiknek válasza liberális (saját véleménye igazodik az állampolgári egyenlőség normájához), miközben – ha feltételezzük a válaszok őszinteségét – megalapozatlanul eltúlozza a konzervatív véleményáramlat nagyságát. Esetükben az optikai csalódásnak egy, a korábitól eltérő típusa körvonalazódik. Amíg a tükör-percepció jelensége egy olyan torzulást (nevezzük ezt I. számú optikai csalódásnak) állított előtérbe, amelynél a kisebbségi álláspont híveinek többsége úgy érzékelt, hogy saját nézete a többségi álláspont, addig ezúttal a többségi véleményáramlathoz tartozók érzékelik tévesen kisebbséginek nézetüket (2. számú optikai csalódás). A 2. számú optikai csalódás már csak azért is rendhagyónak látszik, mert eddigi tapasztalataink szerint a többségi álláspont híveinek túlnyomó többsége rendszerint helyesen érzékelt többségi álláspontját. Kérdés azonban, hogy a konzervatív álláspont eltúlzásán alapuló 2. számú optikai csalódás milyen társadalmi kondíciókkal hozható összefüggésbe. Ha előfordulásuk összességében nem túlságosan gyakori is, vajon léteznek-e olyan társadalmi pozíciók, amelyek jelentősen növelik a konzervatív álláspont felnagyításának esélyét?

2. sz. táblázat

A három témakörben a többségi véleményt konzervatívnak észlelők aránya a saját véleményük alapján liberális válaszolók között*

Iskolai végzettség	Az emberek többségének véleménye szerint nem lenne helyes, ha... zsidó származású 35 évnél fiatalabb nő		
	lenne Magyarország miniszterelnöke		
8 osztály alatt	6% N=84	7% N=83	8% N=76
8 osztály	19% N=366	16% N=372	18% N=367
Középfiskola	31% N=167	27% N=166	32% N=173
Főiskola	33% N=42	40% N=40	41% N=42
Egyetem	52% N=30	52% N=21	41% N=27

* Az N adatok azokra vonatkoznak, akiknek saját véleménye nem tartalmazott diszkriminációt (liberális válaszolók). A százalékok azok arányát jelzik, akik noha saját véleményük alapján a többséghez tartoznak, úgy érzékelték, hogy saját liberális nézetük kisebbségi álláspont a közvéleményben (2. sz. optikai csalódás).

Már a többdimenziós elemzési eljárások alkalmazása és a felhasznált komplex attitűd-nális változók bekapcsolása előtt is kitűnt, hogy a konzervatív irányba kilengő optikai csalódás az iskolai végzettség növekedésével jelentősen emelkedik.

Az ismeretszint-vizsgálatokról némi áttekintéssel rendelkező olvasót ugyancsak meglepő tendenciákkal szembesítik a táblázat adatai. Hazai terepen és külföldön végzett ismeretvizsgálatok ugyanis rendre azt mutatták, hogy az iskolai végzettség grádicsain emelkedve a legkülönbözőbb területeken rohamosan emelkedik a tájékozottság.²⁰ A 2. számú optikai csalódások nyomán kialakuló torz ismeretek azonban pontosan fordított képet mutatnak. Az iskolai végzettséggel való összefüggés viszonylag erős, de a tudás hierarchiáján emelkedve növekszik a tévesen percipiálók aránya. Az egyetemet végzettek között a „zsidó származású”, illetve a „35 évesnél fiatalabb” miniszterelnök kérdésében a tévesen percipiálók aránya már meghaladja a pluralizmust helyesen észlelők hányadát. (E két kérdésben, legalábbis a képzettség legmagasabb szintjén, már a korábbiakban említett fordított percepció érvényesül, miután mindkét kérdésben valamennyi iskolai végzettségi szinten a kisebbségi – diszkrimináló – álláspont hívei is többséginek gondolják saját véleményüket.)

A jelenség egyik lehetséges magyarázata az értelmiség küldetéstudata, amely felvilágosult, avantgard jellegét ritkasági értékének hangsúlyozásával is nyomatékosítani akarja. Az 1. számú optikai csalódás elemzésénél említettük, hogy a kisebbséghez tartozás felismerése nyugtalanító kognitív feszültségek kiindulópontja lehet. A kognitív disszonancia elkerülésének önvédelmi reflexe a többséghez tartozás illúziójának kiépítése. A kisebbséghez tartozás elbizonytalanító hatásával hozható összefüggésbe a vonatszerelvény-hatás jelensége. E szerint különösen a véleményükben (választási szándékukban) még bizonytalan emberek igyekeznek csatlakozni a többségi véleményáramlathoz, mert számukra a többséghez (a győztes táborhoz) való tartozás érzése biztonsáigényüket kielégítő jelentős pszichológiai erőforrás. Feltevésünk szerint az értelmiség egy jelentős hányadánál a helyzet gyakran fordított lehet. Egy avantgard típusú értelmiségi szerepfelfogásnál éppen a többséghez tartozás érzése válhat a kognitív disszonancia kiindulópontjává. Feszültségteljes identitásproblémák forrása lehet az unikalitás érzésének hiánya, az attól való félelem, hogy álláspontjuk hozzászürkül a többség konformista, a konzervatívizmus jegyeit viselő álláspontjához.²¹ A kognitív disszonancia elkerülésének így kézenfekvő – és a közvélemény spontán áttekinthetlensége miatt könnyen alkalmazható – eszköze az elkülönülés, a kívülről hangoztatása. Ennek következtében az intellektuelek meghatározott típusainál feltételezünk egy „antivonatszerelvény-hatást”, amely a kisebbséghez tartozás elitista ismérveit kifejezésre juttatva, olykor a büszkeség, olykor a hivalkodás árnyalatait hordozza. Ez a magatartás elsősorban a kisebbséghez tartozás érzésében, a megkülönböztető ismérvek felmutatásában találja meg legitimációját.

A képet árnyaltabbá teszi, ha többdimenziós eljárások segítségével is megvizsgáljuk, hogy milyen szociológiai paraméterek állnak a konzervatív álláspont eltúlzásán alapuló optikai csalódások hátterében. Feltételeztük – és mint a későbbiekben még látni fogjuk, e hipotézist a tények messzemenően igazolták –, hogy az ilyen típusú optikai csalódások nem függetlenek egymástól: aki az említett három kérdés közül valamelyikben konzervatívnak látja a közvéleményt, az a másik két kérdésben is hajlamos erre. A közvélemény „konzervatívra stilizálása” mögött nem egyszerű vélemény, hanem sajátos attitűd, szemléletmód rejlik. Hierarchikus skálát képezve tekintetbe vettük tehát, hogy a vizsgált személyek hány esetben lettek a konzervatív elfogultság áldozatai. Az emberek 72 százaléka egyszer sem, 15 százaléka egyszer, 8 százaléka kétszer, 4 százaléka pedig mindhárom esetben „elkövette”

az említett optikai csalódást. Az így kapott négyfokú skálát a közvélemény konzervatív megítélési hajlandósága mérőeszközének tekintettük, és lépésenkénti regresszióelemzés segítségével vizsgáltuk a jelenség prediktorait.

Az elemzés azt mutatta, hogy végül is az életkor magyarázta legerősebben a közvélemény konzervatív megítélésének hajlandóságát (béta-együttható = -.16). Mennél fiatalabb generációkhoz közelítünk, annál gyakoribb „mások” véleményének konzervatív irányú eltúlzása. Ez a téves optikai észlelés a falvaktól a főváros felé haladva fokozott mértékben van jelen (béta-együttható = -.13). Mint már a 2. sz. táblázat adatai is markánsan mutatták, az értelmiségiek körében válik igen gyakorivá a 2. számú optikai csalódás elemzett formája (az iskolázottság béta-együtthatója = .12). Az egydimenziós elemzési szinten legpregnansabban differenciáló iskolai végzettség szerepe a többdimenziós elemzés során némiképpen legyengül. (Első lépésként a regresszió-analízis az iskolai végzettséget mutatta a legerősebb független változónak, jelezvén annak „közvetlen” meghatározó szerepét, de a későbbi lépésekkel csökkent valamelyest a béta-együttható nagysága, miközben az életkor szerepe fokozatosan növekedett.)

Az attitűd-változók közül az „idegenellenesség” attitűdje²² negatív előjellel szerepel (béta = -.12), azaz az idegenekkel szembeni nyitottság toleráns, liberális attitűdje kapcsolódik a skála magasabb fokaihoz. Valamivel kisebb erejű a „rendszerváltás”²³ attitűdje, amelynél a pozitív előjel azt fejezi ki, hogy a közvélemény konzervatívvá stilizálása inkább azoknál következik be, akik a konzekvensebb rendszerváltás szorgalmazói (béta = .09). Végül az „elanyagiasodás”²⁴ attitűd esetében a negatív előjel azt jelzi, hogy a skála magasabb fokai egy olyan szemlélettel korrelálnak, amely szerint vállalni kell a kapitalizálódás gazdasági egyenlőtlenségeket és érdekellentéteket indukáló következményeit. Összességében akár a kemény, akár az attitűdinális magyarázó változókat vesszük szemügyre, egyfajta liberális társadalmi bázis körvonalazódik. Főleg a fiatalkorú, fővárosi – a radikalizmus bizonyos jegeit is hordozó – liberális beállítottságú emberek hajlanak a közvélemény konzervatívizmusát eltúlzó 2. számú optikai csalódásra. A hat független változó magyarázó-erejét kifejező R^2 értéke 11 százalék.

A liberális szellemi orientáció hatása közvetlen formában is kimutatható. Ha megvizsgáljuk a különböző pártok iránti vonzalom és a konzervatív irányú eltúlzásán alapuló 2. számú optikai csalódás összefüggéseit, az adatok pregnánsan kirajzolják az említett tendenciákat. A két liberális parlamenti párt támogatóinak mintegy harmadánál tapasztalható a szóban forgó optikai csalódás (SZDSZ 35, FIDESZ 34 százalék).²⁵ A többi parlamenti párt táborában a megfelelő arányok 15 és 25 százalék között mozognak. A fenti megállapítást megerősíti, hogy a parlamenten kívüli pártok közül a – kétségtelenül leginkább liberális jellegű – Vállalkozók Pártja, illetve a Köztársaság Párt hívei körében az ilyen típusú optikai csalódások még gyakoribbak, mint a két nagy liberális párt táborában (a Vállalkozók Pártjánál 43, a Köztársaság Pártnál 36 százalék). Úgy tűnik tehát, hogy a liberális ideológiai pozíció némiképpen hajlamosít a közvélemény konzervatív áramlatainak „felnagyítására”.

Az elemzések másfelől azt is jelezték, hogy a közvélemény konzervatívizmusának eltúlzása predispozíciós késztetést tartalmaz a hasonló típusú tévedések elkövetésére. Amikor a szóban forgó három témánál külön-külön is megvizsgáltuk, hogy milyen szociológiai feltételek állnak az optikai csalódás hátterében, a független változók között a konzervatív irányú optikai csalódás skálájának egy némileg korrigált változatát szerepeltettük. Az eredetileg négyfokú skálát háromfokúvá alakítottuk át, minden esetben „kihagyva” a skála konstruálásánál azt a kérdést, amely a függő változó volt.²⁶ A „körben-forgás” logikai

3. sz. táblázat
 A percipiált vélemények alakulása a saját vélemény, illetve a konzervatív irányú optikai csalódások száma szerint a „zsidó miniszterelnők” témájában, valamint a percepció típusa

A konzervatív irányú optikai csalódások száma	a „saját” vélemény	A többség véleménye szerint...		Összesen %-ban	N	A percepció típusa
		mindegy a származás, ha jól látja el a feladatait	nem lenne helyes, ha zsidó származású lenne a miniszterelnők			
0	mindegy a származás, ha jól látja el feladatát nem lenne helyes, ha zsidó származású lenne a miniszterelnők	89	11	100	515	„tükör”
1	mindegy a származás, ha jól látja el feladatát nem lenne helyes, ha zsidó származású lenne a miniszterelnők	52	48	100	111	„tükör”
2	mindegy a származás, ha jól látja el feladatát nem lenne helyes, ha zsidó származású lenne a miniszterelnők	9	91	100	27	„fordított”
		29	71	100	59	„fordított”
		11	89	100	9	„fordított”

4. sz. táblázat

A percipiált vélemények alakulása a saját vélemény, illetve a konzervatív irányú optikai csalódások száma szerint a „35 évesnél fiatalabb miniszterelnök” témájában, valamint a percepció típusa

A konzervatív irányú optikai csalódások száma	A saját vélemény	A többség véleménye szerint...	Összesen %-ban	N	A percepció típusa
0	mindegy az életkor, ha jól látja el feladatát nem lenne helyes, ha ilyen fiatal ember töltene be ilyen fontos pozíciót	mindegy az életkor, ha jól látja el feladatát 4 56	100 100 100	515 136 112	„tükör” „tükör”
1	mindegy az életkor, ha jól látja el a feladatát nem lenne helyes, ha ilyen fiatal ember töltene be ilyen fontos pozíciót	4 24	100 100	26 55	„tükör” „fordított”
2	mindegy az életkor, ha jól látja el a feladatát nem lenne helyes, ha ilyen fiatal ember töltene be ilyen fontos pozíciót	8	100	55	„fordított”

5. sz. táblázat

A percepciói vélemények alakulása a saját vélemény, illetve a konzervatív irányú optikai csalódások száma szerinti a „női miniszterelnök” témájában, valamint a percepció típusa

A konzervatív irányú optikai csalódások száma	A saját vélemény	A többség véleménye szerint...		Összesen %-ban	N	A percepció típusa
		mindegy, hogy férfi vagy nő az illető, ha jól látja el a feladatát	nem lenne helyes, ha nő lenne a miniszterelnök			
0	mindegy, hogy férfi vagy nő az illető, ha jól látja el a feladatát nem lenne helyes, ha nő lenne a miniszterelnök	90 7	10 92	100 100	509 141	„tükör”
1	mindegy, hogy férfi vagy nő az illető, ha jól látja el a feladatát nem lenne helyes, ha nő lenne Magyarország miniszterelnöke	49 10	51 90	100 100	126 30	„fordított”
2	mindegy, hogy férfi vagy nő az illető, ha jól látja el a feladatát nem lenne helyes, ha nő lenne Magyarország miniszterelnöke	19 0	81 100	100 100	52 6	„fordított”

hibáját, illetve a korreláció indokolatlan felerősödését kívántuk elkerülni így.²⁷ Az ily módon korrigált skála tehát azt mérte, hogy milyen hatással vannak a „más kérdésekben” regisztrált optikai csalódások a vizsgált témakörben elkövetett optikai csalódásra. Az új változó bekapcsolása mindhárom esetben legalább megkétszerezte a különbségek magyarázatát. A 35 évesnél fiatalabb miniszterelnök kérdésénél 23, a női miniszterelnök feltételezésénél 26, a zsidó származású miniszterelnök esetében pedig 21 százalékra nőtt az R^2 értéke. A közvélemény konzervatív megítélésének korrigált skálája minden alkalommal kiemelkedően a legerősebb prediktornak bizonyult (a béta-együtthatók értéke az előbbi sorrendben 0,42, 0,47, illetve 0,40 volt). Kézenfekvő tehát az optikai hibák valamiféle halmozódása: mennél több kérdésben esik valaki a konzervatív áramlat eltúlzásának hibájába, annál valószínűbb, hogy más olyan kérdéseknél is téves lesz a percepciója, amelyeknél az egalitarianizmus normája és a csoporttal szembeni hagyományos előítéletek közötti ambivalencia érvényesül. Az említett béta-együtthatók értéke olyan nagy, hogy a skála különböző fokain akár a percepció típusában is meghatározó különbségeket jelezhet. Indokoltnak látszik tehát szemügyre venni a skála különböző fokain a „saját” vélemények és a többségi vélemények összefüggéseit.

A 2. számú optikai csalódások halmozódása számottevő. A közvélemény konzervativizmusának más kérdésekben elkövetett torzításai jelentősen növelik – az éppen függő változóként használt kérdésben – az újabb hasonló jellegű torzítás valószínűségét. Az összefüggés erejét a táblázatok adatai pregnánsan mutatják. A 2. számú optikai csalódások számának növekedésével meredeken – 10 százalékos körüli értékről 70–80 százalékos körüli értékre – szökik a konzervatív véleményáramlat felülbecslése, s ezzel együtt a saját álláspont ritkaságának, kivételességének nyomatékosítása. Az összefüggés olyan erős, hogy négy esetben is észlelhetjük a tükör-percepció „átalakulását”, a fordított percepció megjelenését, ami a pluralizmus ignoranciája klasszikus esetének szimptomája. Ha nem is univerzálisan, de legalább az adott kategóriákon belül „a többség másként látja, mint én” téves benyomása válik dominánssá. Ha a vélemények őszinteségét elfogadjuk, azaz átmenetileg zárójelbe tesszük a válaszok validitásának kérdését, akkor elemzéseink azt valószínűsítik, hogy a közvélemény konzervativizmusának túlbecslése a pluralizmus téves érzékelésének, a 2. számú optikai csalódásnak egyik jellegzetes megjelenési formája. Az értelmiségiek, valamint a fiatal generációk szerepfelfogása, avantgard küldetéstudata optikai csalódások forrásává válhat, amely hajlamossá tehet a „felvilágosult” közvéleményáramlat alulbecslésére, illetve a konzervatív véleményáramlat méreteinek eltúlzására.

ŐSZINTÉK-E A VÁLASZOK? A VÉLEMÉNYEK VALIDITÁSÁNAK KÉRDÉSEI

Az eddigi interpretációk során feltételeztük, hogy az emberek valódi és kinyilvánított véleményei azonosak. Ez a feltevés azonban legfeljebb az 1. számú optikai csalódásnál látszik magától értetődőnek. A valódi vélemény elkendőzésének gyanúja nyilvánvalóan elsősorban a többségi vélemények, illetve a normához igazodó vélemények esetében merül fel, vagy legfeljebb akkor, ha a többségi vélemény, illetve a normához

igazodó vélemény nem esik egybe. Korántsem magától értetődő azonban a pluralizmus ignoranciájának klasszikus esetében, „a többség nem úgy gondolkodik, mint én” szindrómájának érvényesülésénél. Ilyenkor ugyanis könnyen elképzelhető az alkalmazkodó véleménynyilvánítás jelensége, a mimikri.²⁸ A látens közvélemény tanulmányozása során arra a következtetésre jutottunk, hogy mennél inkább megközelíti egy téma a „kötelező” vélemények, a tabuk zónáját, annál nagyobb a valószínűsége a magán- és nyilvános attitűd kettéválásának, a valódi vélemény elrejtésének.²⁹

A miniszterelnökök témakörében feltett kérdések bizonyos ismérvek tekintetében – mint ahogy azt a 2. számú optikai csalódások nem elhanyagolható aránya is jelezte – ahhoz a zónához közelítenek, ahol már nem alaptalanul merül fel a vélemények validitásának kérdése. Az állampolgárok jogegyenlősége minden demokratikus társadalomban erős – a jog által is alátámasztott – normaként jelentkezik, és így e normának ellentmondó előítéletek fennállása esetén elképzelhető a valódi nézetek elkendőzése, a deklarált véleménynek a normához való „hozzásimulása”.

Esetünkben a felvétel omnibusz-jellege, a feltehető kérdések korlátozott száma nem tette lehetővé, hogy olyan mérőműszereket alkalmazzunk, amelyek alkalmasak a rejtőzködő vélemények szisztematikus kontrollálására. A kérdőívben szerepelt attitűd-skálák közül csupán egy olyannal rendelkezünk, amely kínált némi lehetőséget arra, hogy a „zsidó származású miniszterelnök” témakörében többé-kevésbé ellenőrizzük a vélemények validitását.

A rejtőzködő vélemények gyanúja természetesen – a válaszok tartalmától függően – különböző súllyal jelentkezik. Tekintsük át mindenelekőt az a négy típust, amely a saját vélemény, illetve a többségi véleményről alkotott percepció alapján körvonalazódik azoknál, akik egyértelmű választ adtak a zsidó származású miniszterelnök témakörében feltett kérdésekre:

1. *Diszkrimináló válaszoló a többségi vélemény reális percepciójával.* (Nem tartaná helyesnek, ha zsidó származású miniszterelnök lenne, de tisztában van azzal, hogy a többség tőle eltérően gondolkodik.)

2. *Diszkrimináló válaszoló a többségi vélemény téves percepciójával.* (Nem helyeselné, ha zsidó származású lenne a miniszterelnök, és úgy látja, hogy az emberek többsége hasonlóan gondolkodik.)

3. *Liberális válaszoló a többségi vélemény téves percepciójával.* (Elutasítja a diszkrimináló álláspontot, de úgy véli, hogy a többség tőle eltérően nem ezt az álláspontot vallja.)

4. *Liberális válaszoló a többségi vélemény reális percepciójával.* (Nem fogadja el a diszkrimináló alternatívát, és úgy látja, hogy a többség hozzá hasonlóan vélekedik.)

A vélemények validitásának kérdése elsősorban a két utóbbi típusnál merül fel. Az ő álláspontjuk igazodik az állampolgári egyenlőség normáihoz, és méréseink szerint a közvélemény többségi áramlata is legitimálja véleményüket. Az első két típushoz tartozóktól eltérően nem kell számolniuk a normától való eltérés kockázatával. Így az ő esetükben gyanakodhatunk arra, hogy a negatív társadalmi konzekvenciák elkerülése érdekében esetleg kendőzték valódi nézeteiket, és deklarált véleményeiket a normához „igazították”.

Az előző fejezetben részletesebben elemzett 3. típusnál különös élességgel merül fel a valódi vélemény elleplezésének lehetősége. O’Gormann – a fekete bőrű lakossággal kapcsolatos vélekedések elemzése során – hasonló válaszolói magatartás esetében – nem alaptalanul – teszi fel a kérdést, hogy vajon az így reagálók a „saját” vélemény megjelölésénél vagy a többségi vélemény minősítésénél mondták-e ki valódi véleményüket.³⁰ Esetünkben

sem lehet kizárni egy olyan konfliktuskerülő válaszolói stratégia lehetőségét, amely óvatosságból, a többségi véleményen keresztül kísérli meg kifejezni fenntartásait, miközben saját véleményként a társadalmilag helyesnek tartott „jó véleményt” deklarálja. E kérdés eldöntése természetesen alapvető fontosságú korábbi interpretációk helyessége szempontjából. Ha az utóbbi magatartás kimutatható és viszonylag széleskörűen érvényesül, akkor természetesen éppúgy megkérdőjelezhető e típus liberális beállítottsága, mint avantgárd jellege. Emellett indokolatlan lenne esetükben téves percepcióról vagy optikai csalódásról beszélni, hiszen e magatartás inkább a mimikri ismérveivel lenne jellemezhető. Az utóbbi értelmezés lehetőségét azért sem lehet megkerülni, mert az a korábban bemutatott összefüggés, hogy az iskolai végzettség növekedésével emelkedik a téves percepciók, a 2. számú optikai csalódások száma, könnyen magyarázható lenne egy olyan interpretáció keretében, amely e magatartásban nem téves percepciót, hanem rafinált válaszolói stratégiát lát.

A mimikri lehetőségét nem lehet kizárni a 4. típusnál sem. Hiszen formailag a pluralizmus ignoranciájának klasszikus eseteiben éppen a többségi véleményről derül ki, hogy az csak egy bizonyos szerepjátszás, a normához igazodás, vagy esetleg a többség előtti behódolás következménye. Az emberek azért nem mondják ki véleményüket, mert kisebbségben lévőknek képzelik álláspontjukat. Feltételezik, hogy mások – a túlnyomó többség – úgy viselkednek, mint a Mikszáth által leírt „szeretve tisztelt” Görgey Pál úr választói. Elképzelhető, hogy a többségi csoport is szívesen adna tradicionális jellegű elutasító választ, de egyes tagjai attól tartanak, hogy ez mások rosszallását vonná maga után. E magyarázat lehetőségét még akkor is számításba kell vennünk, ha nem tartjuk valószínűnek, hogy az adott kérdésben a tabu-jelleg miatt választotta volna az emberek túlnyomó többsége a normához igazodó véleményt. Ha azonban ennek ellenére mégis az utóbbi eset állna fenn, akkor a küszöbelosztási elméletek alapján úgy interpretálhatnánk a helyzetet, hogy lényegesen több ember nem látna szívesen zsidó származású embert ilyen magas pozícióban, mint ahogy az a deklarált vélemények alapján látszik, de ezt sokan – a kedvezőtlen küszöbelosztás következtében – nem mondják ki.

A lépésenkénti diszkriminációs analízis Wilks-féle változata alkalmasnak látszott összegyűjteni azokat a változókat, illetve dimenziókat (funkciókat), amelyek a legerősebben diszkriminálják a csoportok különbségeit. A 4. bemutatott típusból az elsőt elhagytuk, miután összesen 9 személyből állt. (Ez a rendkívül alacsony esetszám jelzi, hogy pszichológiailag milyen kevés ember képes reálisan szembenézni kisebbségi álláspontjával, ha véleménye egyszerre kisebbségi és normaellenes). Így a 2., a 3., illetve a 4. válaszolói típus elkülönítésére törekedve összesen két kanonikus diszkrimináló függvényhez jutottunk, amelyek interpretációs szempontból jól értelmezhető dimenziókat képeztek.

Az 1. sz. függvény elnevezése nem igényel hosszabb kommentárt. A közvélemény konzervatív áramlatainak eltúlzására való hajlandóság és a saját álláspont ettől való hangsúlyos megkülönböztetése jellemzi legmarkánsabban a dimenziót, amelynek ismérveivel a magas iskolai végzettség és a városi, elsősorban fővárosi jelleg is hozzátartozik. A függvény kiugróan magas korrelációt mutat a 2. számú optikai csalódás korrigált indexével (0,86), de számottevő az összefüggése az iskolai végzettséggel, illetve a település típusával is (0,40, illetve -0,39). Kisebb a függvény korrelációja az életkorral (-14). Összességében tehát az avantgardizmus dimenzióján a magas iskolai végzettségű fővárosi, inkább a fiatal nemzedékhez tartozó emberek kapnak magas értéket, s az ezzel ellentétes társadalmi-demográfiai pozíciókra jellemző leginkább az avantgardizmus hiánya.

6. sz. táblázat

A típusokat szétválasztó dimenziók (funkciók) és a típusok értékei a dimenziókon

	1. funkció (avantgardizmus)	2. funkció (idegenellenes elfogultság, etnocentrizmus)
Konzervatív irányú		
2. sz. optikai csalódás korrigált indexe	0.84	
1. sz. optikai csalódás indexe		0.85
Idegenellenesség attitűdje		0.35
Iskolai végzettség	0.28	
Település típusa (Bp.)	0.29	
2. típus: nem tartaná helyesnek a zsidó miniszterelnököt, és álláspontja szerint a többiek is hasonlóan gondolkodnak	-0.04	+0.81
3. típus: rátermettség esetén elfogadja a zsidó származású miniszterelnököt, de véleménye szerint a többség nem fogadja el	1.14	-0.13
4. típus: rátermettség esetén elfogadja a zsidó származású miniszterelnököt, és véleménye szerint a többség hasonlóan gondolkodik	-0.32	-0.16

A 2. sz. függvény két viszonylag erős komponenst tartalmaz. Az 1. számú optikai csalódás magas értéke egyfajta elvakultságot jelez, a saját helyzet olyan torz percepcióját, mely szerint minden körülmények között „mi” (a velem hasonlóan gondolkodók) vagyunk többségben. Az ebből fakadó magabiztosság társul a dimenzió második jelentős komponensével, az idegenellenesség érzésével. Az utóbbi attitűd birtokosaira – mint már utaltunk rá – olyan tényezők jellemzők, hogy súlyosnak tartják a cigányság számának növekedését, valamint a külföldi menekültek gyarapodását, és ezzel sajátos összhangban kevésbé látják fenyegetőnek a skinhead-mozgalom, illetve az antiszemitizmus növekedését. A két komponens együtt való jelentkezése alapján tekintjük e függvényt az idegenellenesség–etnocentrizmus dimenziójának. A függvény természetesen erősen korrelál a 2. számú optikai csalódás-indexszel, illetve az idegenellenesség attitűdjével (0,82 illetve 0,47). Másfelől az életkor itt is jelentkező, ezúttal pozitív korrelációja (0,17) azt jelzi, hogy az idegenellenesség–etnocentrizmus jegyei kevésbé jellemzik a fiatal nemzedéket, mint az idősebb generációt.

Az analízisbe bevont három csoport a diszkriminációs függvények alapján viszonylag jól elkülöníthető. A három csoport esetében várható 33 százalékos értékkel szemben a két függvény az emberek 61 százalékát helyesen sorolja be a megfelelő típusokba. Az egyes csoportok elhelyezkedése az avantgardizmus-, illetve az idegenellenesség–etnocentrizmus-tengelyeken számos adalékot nyújt a felvetett validitási problémák korrekt megítéléséhez is.

A 2. csoport, amely eredendően is – mind a saját, mind a többségi vélemény vonatkozásában – diszkriminatív válaszokat adott a zsidó származású miniszterelnök kérdésében, az elemzések nyomán immáron számottevő idegenellenességével, etnocentrizmusával tűnik ki a többi csoport közül. A minta e 12 százalékot kitevő része – ha az általuk vallott kijelentések összességét mérlegeljük – alighanem körvonalazza az antiszemiták egy olyan nyílt csoportját, amely nemigen törekszik e beállítódás kendőzésére.

A 3. csoportra az avantgardizmus dimenzióján elfoglalt magas pozíció jellemző. Az a feltevés, amely e csoport tagjainak a zsidó miniszterelnök kérdésében vallott kettős állás-

pontja mögött (én elfogadnám, de a többség nem) az antiszemitizmus egy látens formáját gyanítja, adataink alapján – legalábbis a csoport túlnyomó többsége vonatkozásában – elutasítható. Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy a három elemzett típus közül éppen az ide tartozókra jellemző a legnagyobb nyitottság, tolerancia az „idegenek” vonatkozásában. A 2. csoportnál az idegenellenességet kifejező faktorszokórok értéke +0,38, a 3. csoportnál -0,29, a 4. csoportnál -0,02, amely lényegében megfelel az idegenellenesség, az idegenekkel szembeni tolerancia, illetve az e kérdésben való semlegesség fokozatainak. A 3. csoport esetében tehát – úgy tűnik – inkább a csoport avangardizmusára, illetve – az ebből fakadó – 2. számú optikai csalódásra való hajlamosság feltételezése bizonyult megalapozottnak. A 4. csoport elhelyezkedése a két dimenzióan egyfajta jó szándékú kívülállást jelez, amelyre sem az avangardizmus, sem az etnocentrizmus nem jellemző. Ez a „kiegyensúlyozott” szemléletmód jól illeszkedik a zsidó miniszterelnök kérdésében elfoglalt pragmatikus s a többségi vélemény vonatkozásában is jóhiszemű megnyilatkozásához.

A fenti megállapítás azonban globálisan a csoportok többsége vonatkozásában érvényes. A 3. és a 4. csoport egy kisebb részénél a látens antiszemitizmus³¹ gyanúja a részletesebb elemzés nyomán nem tűnik teljesen megalapozottnak. A 3. csoport tagjainak 11 százalékát a diszkrimináló függvények a 2. csoportba sorolták, tehát azok közé, akik a zsidó miniszterelnök kérdésében mindkét esetben a diszkriminatív álláspontot hangoztatták. Megvizsgáltuk tehát, hogy mi jellemezte az idegenekre vonatkozó attitűdjeiket. Jóllehet a 2. csoportba tartozókat a viszonylag magas negatív faktorszokórok alapján nyitott, toleráns csoportként jellemeztük, az említett 11 százaléknál igen magas pozitív előjelű szokórátlagokat mértünk (+,55), amely nagyobb mértékű idegenellenességet jelez, mint a nyílt antiszemitáknak minősített 3. csoportra jellemző. E viszonylag kis csoportnál nem lehet kizárni azt a hipotézist, hogy véleményük validitása kérdéses. Feltehetően az ő esetükben érvényesült az a tendencia, hogy valódi nézetüket nem saját véleményükre, hanem a többségi véleményre való rákérdezés során mondták ki.

A látszólag problémamentes 4. csoportnál is megfigyelhető egy olyan – a csoport több mint ötödét (22 százalékát) kitevő – hányad, akiknél az éles kognitív inkonzisztenciák felvetik a vélemények esetleges elrejtésének gyanúját. Az említett válaszolók a kanonikus diszkrimináló függvények alapján a 3. csoportba kerültek. Megvizsgálva az idegenekre vonatkozó attitűdjeiket, az ő esetükben is meglehetősen nagy idegenellenességet mértünk (a szokórok átlaga +,54). Amennyiben e két utóbbi csoportot látens antiszemitának tekintjük és méréseink helyesek, akkor a látens antiszemitizmus elterjedtsége körülbelül olyan, mint a nyílt antiszemitizmusé (12-12 százalék).

Elemzéseink konklúziói röviden összefoglalva a következők. A tükör-percepció jelenségét valamennyi vizsgált témánál azonosítottuk. Igen gyakorinak látszik tehát az 1. számú optikai csalódás, amikor a kisebbség többségben érzi magát. További kutatásokat igényelne annak az eldöntése, hogy e rendkívüli gyakoriság a feltett témák esetlegességéből adódott, vagy pedig hazai (esetleg kelet-európai?) sajátosság. Ha feltevésünknek megfelelően az utóbbi eset igazolódna, további vizsgálódásokat igénylő kérdés, hogy milyen tényezők állnak a szindróma hátterében. Az interpretációs lehetőségeket jelentősen növelhetné a hálózati módszerek alkalmazása. A személyes networkök bizonyos jegyei – pl. túlzott homofília – feltehetően megnöveli az optikai csalódások esélyeit. Tisztázandó kérdés, hogy meghatározott csoportok (pl. pártok) felé irányuló erős affiliáció és az ezzel járó túlfűtött indulatok mennyiben forrásai az 1. számú optikai csalódásoknak.

Három kérdésnél bemutattuk a 2. számú optikai csalódást is. Az ilyen típusú – a közvélemény konzervatív áramlatainak eltúlzásán alapuló – téves percepciók elsősorban a

fiatal fővárosi értelmiség körében halmozódnak, és feltevésünk szerint egy avantgárd szerepazonosulás folyományai. A véleménykendőzés előfordulása arra utal, hogy vannak kérdések, amelyekben fennmaradtak a látens közvélemény bizonyos szimptomái. A 2. számú optikai csalódások alaposabb megismerése elsősorban a tabu-témák rendszeres kutatását igényelné.

JEGYZETEK

¹ Lásd R. K. Merton: *Social Theory and Social Structure*. New York, Free Press, 1957. 337. o. A magyar fordítást kis mértékben megváltoztattam. A módosítást mindenekelőtt az tette szükségessé, hogy tanulmányozva az elmélet téziseit, indokolatlannak tűnik a *pluralistic ignorance* megnevezés „többszörös tudatlanságként” való fordítása. A magam részéről a továbbiakban vagy megtartom az angol terminust (*a pluralizmus ignoranciája*) vagy pedig *a pluralizmus téves észleléseként* fordítom le.

² Vö. M. Granovetter: „Threshold models of collective behavior.” *American Journal of Sociology*. 1978. 83: 1420–1443. o.

³ Mikszáth Kálmán: *A fekete város*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972. 8. o.

⁴ Az egyszerű megfogalmazás kedvéért jellemzem így a helyzetet. A pontos definíció így hangzana: fordított percepció akkor áll fenn, ha a többségi véleményűek többsége kisebbséginek, a kisebbségi véleményűek többsége többséginek gondolja saját nézetét.

⁵ Az eredeti definíció, mely szerint „mindenki így vélekedik, de mindenki azt hiszi, hogy mindenki más eltérően vélekedik”, csak ritkán előfordul, szélsőséges esete a pluralizmus ignoranciájának. Már gyakrabban valósul meg a többségi vélemény alulbecslésének az a változata, amikor „csak” arról van szó, hogy nem mindenki, de a többségi vélemény képviselői többségi kisebbséginek vélik saját álláspontjukat. Részletesebben lásd Angelusz Róbert: „A vélemény. A pluralizmus paradoxona” című tanulmányomban. *Világosság*. 1993. 2. sz.

⁶ J. M. Fields–H. Schuman: „Public Beliefs About the Beliefs of the Public.” *Public Opinion Quarterly*. 1976. Winter.

⁷ A tükör-percepció jelensége körvonalazódik pl. az E. N. Neumann által feltett számos kérdésben vagy D. G. Taylornak a levegő-, a vízszennyeződés, illetve a nukleáris energia szabályozásáról végzett vizsgálatában. Lásd E. N. Neumann: *Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*. P. Piper Verlag, München, 1980., illetve D. S. Taylor: „Pluralistic Ignorance and the Spiral of Silence. A Formal Analysis.” *Public Opinion Quarterly*. Vol. 46.

⁸ A vizsgálatot az MTA Kommunikációelméleti Kutatócsoportja a SZONDA IPSOS lebonyolításával végezte. Az 1000 fős minta az ország 14 évesnél idősebb lakosságát reprezentálta.

⁹ A laza megfogalmazást az indokolja, hogy a távolmaradók „véleményei” még ilyenkor is ismeretlenek maradnak.

¹⁰ F. H. Allport: *Social Psychology*. Boston, Houghton Mifflin, 1924. 307. o.

¹¹ A „like me” effektus jelenségét a network-irodalom sokoldalúan jellemezte. A kérdés hazai vonatkozásaival kapcsolatban lásd Angelusz R.–Tardos R.: „A magyarországi kapcsolathálózatok sajátosságai.” *Szociológia*. 1988. 2. sz.

¹² Vö. R. K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat, Budapest, 1980. 666–670. o.

¹³ Krech, D.–Crutchfield, R. S.: *Theory and Problems of Social Psychology*. New York, Toronto, London, McGraw-Hill, Book Company, 1948. 59. o.

¹⁴ Lásd *uo*.

¹⁵ A saját vélemény a különböző kérdéseknél a szóródás 14–41 százalékát magyarázta. Ehhez képest a többi változó igen csekély mértékben, legfeljebb 4 százalékkal növelte az R^2 -et.

¹⁶ Vö. E. N. Neumann: „The Theory of Public Opinion: The Concept of the Spiral of Silence.” In: *Communication Yearbook*, 14. edited by J. A. Anderson. SAGE Publications. Newbury Park, London, New Delhi, 1991.

¹⁷ E. N. Neumann: *Die Schweigespirale*. R. Piper Verlag. München, Zürich, 1980. 243. o.

¹⁸ Lásd pl. E. M. Rogers–D. L. Kincaid: *Communication Networks*. The Free Press. New York, London, 253. o.

¹⁹ Lásd pl. H. J. O’Gorman: „Pluralistic ignorance and white estimates of white support for racial segregation.” *Public Opinion Quarterly*. 1957. 3.

²⁰ Lásd pl. H. H. Hyman: *Secondary Analyses of Sample Surveys: Principles, Procedures, and Potenciabilities*. John Wiley and sons, inc. New York, London, Sydney, Toronto. 1972. 200–208. o. – H. Bonfadelli: „Neue Fragestellungen in der Wirkungsforschung. Zur Hypothese der waschenden Wissenskluft.” *Rundfunk und Fernsehen*. 1980. 2. sz. – A Magyarországon végzett ismeretszint-vizsgálatok idevonatkozó adatairól Békés Ferenc könyve ad gazdag áttekintést. *Ismeretszintmérés, ismeretstruktúra, ismerettipológia*. TK Membrán Könyvek. 3. kötet, 1980.

²¹ Allport a konzervativizmus egyik formáját eleve úgy jellemzi, mint a kortársak attitűdjével való konformitást. Lásd F. H. Allport: *Social Psychology*. Houghton Mifflin Company. Boston, New York, Chicago, Dallas, San Francisco. 1924. 304. o.

²² Az idegenellenesség attitűdje egy faktoranalízis eredményeként alakult ki (4. rotálatlan faktor). Az „idegenellenesek” nem tartják súlyosnak az antiszemitizmus növekedését és a skinhead-mozgalom térnyerését, miközben súlyos problémának tartják a cigányok számának és a külföldi menekültek számának növekedését, valamint az erdélyi menekültek sokasodását. Az ellentétes pólus az adott esetben ezzel ellentétes beállítottságot, az idegenekkel szembeni nyitottságot és toleranciát jelzi.

²³ Az így vélekedők olyan tényezőket tartanak súlyos problémának, mint a „régibűnösök büntetlenül hagyása”, a „hatalom- és a pozícióátmentés”, illetve a „kommunisták kormányra kerülése” (rotált 4. sz. faktor).

²⁴ Az „elanyagiasodás” faktora olyan itemeket tartalmaz magas factorsúllyal, mint a „súlyos az anyagi érdekek eluralkodása”, az „anyagi különbségek növekedése”, az „emberek közérzetének romlása”, valamint a „közönység eluralkodása”, illetve a „tisztességtelen meggazdagodás” (2. sz. rotált faktor).

²⁵ A százalékok összevontan tartalmazzák azok arányát, akiknél kisebb vagy nagyobb mértékű optikai csalódást mérünk.

²⁶ A függő változó minden esetben kétértékű változó volt, ahol a 2. számú optikai csalódás elkövetője kapta a 2., a többiek pedig – akik ilyen hibát nem vétettek – az 1. értéket.

²⁷ A hazai szociológiai gyakorlatban nemritkán elforduló eset, hogy a függő változó komponensként „beépül” valamelyik integrált változóba, amely aztán megjelenik a prediktorok között. Az ilyen megoldásokat nemcsak esztétikai okokból – az elegancia hiánya miatt – tartom elkerülendőnek, hanem azért is, mert olykor eltorzíthatja a magyarázó változók tényleges erőrendjét. Az ilyen típusú veszély különösen nagy, ha az integrált változó viszonylag kevés komponensből áll, illetve ha az egyéb komponensek viszonylag gyenge korrelációban vannak a függő változóval.

²⁸ A mimikri keletkezésének feltételeiről és működésének szociálpszichológiai mechanizmusairól kitűnő elemzést ad Festinger klasszikussá vált könyvének 4. és 5. fejezetében. L. Festinger: *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford University Press, Stanford, California, 1966.

²⁹ Angelusz Róbert: „A rejtőzködéstől a megnyilatkozásig. A látens közvélemény természetrajzához.” *Világosság*. 1991. 7–8. sz.

³⁰ H. J. O’Gorman, idézett tanulmány.

³¹ A látens antiszemitizmus jelenségéről lásd Bergmann, Werner és Rainer Erb alábbi tanulmányait: „Kommunikationslatenz, Moral und Öffentliche Meinung. Theoretische Überlegungen zum Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland.” *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 38. Jahrgang, 1986, 246. o., valamint „Mir ist das Thema Juden irgendwie unangenehm. Kommunikationslatenz und die Wahrnehmung des Meinungsklimas im Fall des Antisemitismus.” *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 43. Jahrgang, 1991. 3. sz. 502–519. o.

Szurkos Mária

KÖZVÉLEMÉNY A TÁRSADALMI VESZÉLYEKRŐL

A nyolcvanas–kilencvenes évek fordulója korábban elképzelhetetlen változásokat hozott az emberek életébe. A hatalmi változásokkal, a tulajdonosváltással ágazatok, szektorok szűnnek meg, alakulnak át, s emberek tömegei kénytelenek szembesülni a munkanélküliséggel, a létbizonytalansággal. Paradoxon, hogy bár a térségben lezajlott politikai átalakulások az emberek egyetértésével zajlottak, s a választások révén közmegegyezéssel jött létre az új vezetés, az emberek nap mint nap olyan jelenségekkel szembesülnek, amelyek értékrendjüknek, igazságérzetüknek nem felelnek meg. A társadalom működésének szervezetségi szintje a korábinál alacsonyabb: közmegegyezésen alapuló szabályok, normák hiányában a pusztá erőviszonyok is érvényre tudnak jutni.

A korábban megszokott érték- és normavilág elvesztette társadalmat szabályozó érvényét. Helyét egyrészt a hazai kulturális hagyományokból származó értékvilágok, másrészt a mai amerikai–európai kultúra, sőt ellenkultúra értékvilága próbálja betölteni.

E változások eltérő mértékben és vonatkozásban hatnak a társadalom különböző rétegeire. Vannak, akiknek az új jelenségek alapvető egzisztenciális szinten teszik próbára alkalmazkodóképességét, míg másokat „csupán” gondolkodásuk, életfelfogásuk eddigi evidenciáival szembesítenek.

Hogy valamelyest képet kapjunk arról, hogy az új jelenségekhez milyen a viszonyulása a társadalomnak, 1993 januárjában 1000 fős, a magyar lakosságot nem, életkor, iskolázottság és lakóhely szerint reprezentáló mintán közvéleménykutatást végeztünk.*

A kérdezettek megkértük, hogy egyes jelenségekről, folyamatokról mondják el, mennyire tartanak súlyosnak, ha az eljövendő két-három évben bekövetkeznének, illetve tovább erősödnének. Majd megkérdeztük, valójában mennyire tartják valószínűnek, hogy az adott jelenségek be is következnek, a folyamatok felerősödnek.

* Az adatfelvételt az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport megbízásából a SZONDA IPSOS bonyolította le.

TÁRSADALMI JELENSÉGEK MINT VESZÉLYFORRÁSOK

A kérdezettek általunk felsorolt 25 jelenségről mondták meg egyenként, hogy „mennyire tartanak súlyosnak, ha a következő két-három évben bekövetkeznének”. Az értékelés egy 1-től 4-ig terjedő skálán történt, ahol a 4-es a „nagyon súlyos lenne”, a 3-as az „elég súlyos lenne”, a 2-es a „kicsit súlyos lenne”, az 1-es az „egyáltalán nem lenne súlyos” véleményt jelölte.

Az egyes jelenségek „veszélyességének” sorrendje a közvélemény szerint:

	a válaszok átlaga	válaszhiány (%)
1. A munkanélküliség további növekedése	3.81	5
2. A szegények számának növekedése	3.79	4
3. A bűnözés növekedése	3.75	5
4. Az ország gazdasági helyzetének rosszabbodása	3.69	6
5. A kábítószeres terjedése	3.67	6
6. A környezetszennyezés további növekedése	3.53	6
7. A tisztességtelen tulajdon- és vagyonszerzés	3.53	6
8. Az emberek közötti anyagi különbségek növekedése	3.44	5
9. A korrupció és az összefonódások növekedése	3.42	11
10. Az anyagi érdekek eluralkodása	3.37	6
11. A skinhead-mozgalom térnyerése	3.32	12
12. Szélsőjobboldali (fasiszta, nemzetvédő) diktatúra kialakulása	3.27	15
13. Az egymás iránti közönyösség eluralkodása	3.18	7
14. A pártok közötti viszályok növekedése	3.15	10
15. A külföldi (idegen ajkú) menekültek számának növekedése	3.02	9
16. A magyar nemzeti érdekek háttérbe szorulása	2.97	14
17. Az antiszemitizmus (zsidóellenesség) terjedése	2.96	13
18. A kulturális értékek, a közízlés romlása	2,89	11
19. A külföldiek tulajdonszerzésének növekedése	2.77	10
20. A vallási szekták további térnyerése	2.74	12
21. A régi úri világ visszatérése	2.70	14
22. A régi rendszerből a gazdasági vezetők helyükön maradása	2.61	14
23. Az erdélyi menekültek számának növekedése	2.60	10
24. A kommunisták kormányra kerülése	2.52	15
25. A régi rendszer vétkeseinek büntetlenül maradása	2.50	14

A sorrend alapján nyilvánvaló, hogy az emberek a legsúlyosabbnak azokat a jelenségeket látják, amelyek a megélhetést, a létbiztonságot veszélyeztetik. Szembetűnő, hogy a közvélemény a kábítószer terjedését a legsúlyosabb jelenségek között tartja számon, amiről pedig a túlnyomó többségnek nincs közvetlen tapasztalata. Elképzelhető, hogy a kábítószer azért került közvetlenül a létbiztonsággal kapcsolatos veszélyek után, mert ez jelképezi annak rémét, hogy az ember végképp feladja a küzdelmet az élet nehézségeivel szemben, s a kábítószeres életmóddal biztosan együtt jár a megélhetés ellehetetlenülése.

Sokáig úgy volt számon tartva, hogy a magyar közvélemény annyira el van foglalva a megélhetés kérdéseivel, hogy a környezetvédelem témaköre nemigen foglalkoztatja. Ezúttal viszont a környezetszennyezés minősítése arra utal, hogy azt a lakosság döntő hányada már az alapvető létkérdések között tartja számon. Ugyanakkor a környezetvédelem előtérbe kerülésének értelmezéséhez figyelembe kell venni azt a szempontot is – ami adataink elemzése kapcsán felmerült –, hogy a környezetszennyezést ma Magyarországon sokan a lakókörnyezet, az utcák, terek szennyezettséggel (is) azonosítják.

A súlyossági sorrendben ezután olyan jelenségek következnek, amelyek a társadalmi-gazdasági élet szabályozatlanságából, kaotikus mivoltából fakadnak, sértik a társadalmi-igazságérzetet, s emellett az emberek életviszonyait is érintik.

Majd ezt követik azok a jelenségek, amelyek a társadalmi feszültségek, indulatok megnyilvánulásaként tarthatók számon. Ide sorolódott a szélsőjobboldali fordulat veszélye is.

Ezek után következnek az „idegen ajkú menekültek”, a „külföldi tulajdonszerzés”, a „magyar nemzeti érdekek háttérbe szorulásának” kérdései, amelyeket – ha egyáltalán veszélyként tartanak számon az emberek, akkor – a leginkább anyagi helyzetükre vonatkoztatva teszik ezt és sokkal kevésbé politikai értelemben.

A veszélyek között még hátrább sorolódik az antiszemitizmus, a kulturális értékek, a közízlés romlása, a vallási szekták témyerése, ami arra utal, hogy ezek a jelenségek kevésbé kötődnek az emberek többségének mindennapi életéhez, gondolataikat kevésbé foglalkoztatják.

Az erdélyi menekültek kérdése – mint az elemzésből kiderült – különösen a társadalmi hierarchia alsó szintjein élőköt izgatja, veszélyként azonban számuk esetleges további növekedését nem tartja igazán számon a meghatározó többség.

A közvélemény a legkevésbé a politikai hatalomgyakorlással, hatalmi stílussal kapcsolatos változásoktól tart. Míg a „szélsőjobboldali (fasiszta, nemzetvédő) diktatúra” veszélye előrébb sorolódott a sorrendben – a környező jelenségekből következtethetően szélsőséges indulati töltése miatt –, addig se a régi úri világ visszatérésének, se a kommunisták kormányra kerülésének képe nem keltette fel a nagy többség veszélyérzetét. Az emberek túlnyomó többsége a legkevésbé tartja számon a veszélyforrások között azt is, hogy a régi rendszerből a gazdasági vezetők a posztjukon maradhatnak, illetve, hogy a régi rendszer bűnösei büntetlenül maradhatnak.

Tehát manapság az emberek többsége alapvetően és elsősorban annyiban tartja számon veszélyként a különböző társadalmi jelenségeket, amennyiben azokat összefüggésben látja életszínvona eddigi, illetve esetleges további romlásával. Más szempontból pedig megállapítható, hogy az emberek elsősorban azt a jelenséget ítélik súlyosnak, amiről közvetlen tapasztalataik vannak, ami mindennapi életükhöz kapcsolódik, illetve ami saját kultúrájukban megfogalmazottan jelen van. Az átlagokon kívül a „nem tudom” válaszok aránya is mutatja, hogy mennyire állnak közel az emberek gondolkodásához az egyes jelenségek. A kérdezettek több mint 14 százaléka pl. nem tudott véleményt mondani (az 1-től 4-ig skála segítségével) arról, hogy mit jelentene „a szélsőjobboldali (fasiszta, nemzetvédő) diktatúra”, „a kommunisták kormányra kerülése”, „a régi rendszer vétkeseinek büntetlensége”, „az előző rendszer gazdasági vezetőinek helyükön maradása”, „a régi úri világ visszatérése” vagy a „magyar nemzeti érdekek háttérbe szorulása”.

A jelenségek közötti összefüggésekről – a minden jelenségről véleménymondók válaszai alapján

Annak érdekében, hogy a 25 jelenséggel kapcsolatos véleményekről megfelelő áttekintést nyerjünk, a jelenségek csoportosítása vált szükségessé. Hogy az önkényes csoportosítást elkerüljük, a faktoranalízis módszeréhez folyamodtunk. E módszerrel képet kaphatunk arról, hogy a kérdezettek szerint milyen módon kapcsolódnak össze egymással az egyes jelenségek.*

Az alábbiakban áttekintjük az egyes faktorokat és értelmezzük azok jelentését:

1. faktor (a létbizonytalanság növekedésének veszélyei)

– A munkanélküliség további növekedése	0.7220
– Az ország gazdasági helyzetének rosszabbodása	0.6817
– A szegények számának növekedése	0.6789
– A bűnözés növekedése	0.5719

Fenti jelenségekben közös, hogy mindegyikük az alapvető létbiztonsággal kapcsolatos. A bűnözés növekedésének e csoportba sorolódása arra utal, hogy a közvélemény ezt a jelenséget egyértelműen az anyagi elszegényedés jelenségéhez köti.

2. faktor (az anyagi érdekek előtérbe kerülésével, illetve gátlástalan, etikátlan érvényesülésükkel kapcsolatos veszélyek)

– Az anyagi érdekek eluralkodása	0.7839
– Az anyagi különbségek növekedése	0.6947
– Az egymás iránti közönyösség eluralkodása	0.5897
– A korrupció és az összefonódások növekedése	0.5086
– A tisztességtelen tulajdon- és vagyonszerzés	0.4991
– A pártok közötti viszályok növekedése	0.4249

Ebbe a faktorcsoportba olyan jelenségek kerültek, amelyek a társadalom újrarátegződésével, az új társadalmi különbségek, erőviszonyok kialakulásával, azok etikusságával kapcsolatosak. A legalacsonyabb faktorsúlya a csoportban „A pártok közötti viszályok”-nak van. Ez a jelenség más faktorcsoportokban azonban elenyésző faktorsúlyokkal szerepelt, ami arra utal, hogy a pártok közötti viszályokat az emberek leginkább még a gazdasági átalakulást, a piaci gazdaság kialakulását kísérő etikai káosszal hozzák összefüggésbe.

3. faktor (kulturális-civilizációs veszélyek)

– A kábítószeres terjedése	0.7328
– A környezetszennyezés további növekedése	0.5385
– A kulturális értékek, a közízlés romlása	0.4446
– A vallási szekták további térnyerése	0.4064

* Az adatelemzés során a legjobban értelmezhető gondolkodási szerkezethez úgy jutottunk, ha csak azoknak a kérdezetteknek a válaszaira alapoztunk, akik minden kérdésre értékes választ adtak: tehát nem volt „választagadásuk”, illetve „nem tudom” válaszuk. E 650 – mondhatni – „tudatosabb válaszoló” gondolkodása szerint 24 jelenség 6 dimenzióban összegeződött. (A faktoranalízisből kihagytuk a „nemzeti érdekek háttérbe szorulásának” veszélyét, mivel úgy találtuk, hogy jelentése, tartalma túlságosan szubjektív, az elemzés szempontjából nehezen értelmezhető.)

A fenti jelenségekben közös, hogy mindegyik veszélyezteti a mindennapi élet biztonságos kereteit és mindegyik egy eddig biztonsággal követhetőnek tűnő életfilozófiát, normavilágot kérdőjelez meg. A természetes környezet rombolásának a folyamata felveti az amerikai-európai civilizáció működési módja, értékirányultsága fenntarthatóságának a kérdését, a kulturális értékek, a közízlés romlása mint jelenség ugyancsak szűkebb és tágabb kulturális térségünk értékanarchiájára utal, a vallási szekták, s a kábítószer terjedése pedig szintén megkérdőjelezi a domináns társadalom kultúrájának, normavilágának érvényességét.

A vallási szekták terjedésének jelensége a faktorcsoportban a legalacsonyabb súllyal szerepel. Közel ilyen magas pontértékkel sorolódott ez a jelenség az „idegenekkel”, „idegenséggel” kapcsolatos faktorcsoportba is (0.3769), ami arra utal, hogy a vallási szekták terjedését a közvélemény összefüggésbe hozza azzal, hogy az ország kinyílt a külföldiek, az „idegen” értékvilágok számára.

4. faktor (szélsőséges társadalmi-politikai áramlatok veszélye – veszélyek a jobboldalról)

– Szélsőjobboldali (fasiszta, nemzetvédő) diktatúra kialakulása	0.7792
– A régi úri világ visszatérése	0.5854
– Az antiszemitizmus (zsidóellenesség) növekedése	0.5829
– A skinhead-mozgalom térnyerése	0.5420

Ebbe a faktorcsoportba jobbra olyan jelenségek sorolódtak, amelyek a politikai jobb-, illetve szélsőjobboldalról jelenthetnek veszélyt.

5. faktor (az elmúlt rendszerrel kapcsolatos veszélyek – veszélyek a baloldalról)

– A régi rendszer vétkeseinek büntetlenül maradása	0.7866
– A régi rendszerből a gazdasági vezetők helyükön maradása	0.7552
– A kommunisták kormányra kerülése	0.6233

6. faktor (az „idegenség”, „idegenek” megjelenésének veszélye)

– A külföldi (idegen ajkú) menekültek számának növekedése	0.6650
– A külföldiek tulajdonszerzésének növekedése	0.5866
– Az erdélyi menekültek számának növekedése	0.5996

Az egyes problémakörök súlya a válaszolók gondolkodásában

Hogy képet kapjunk arról, hogy mely problémakörök milyen súllyal vannak jelen az emberek gondolkodásában, tehát kik, milyen jellegű jelenségeket tartanak különösen veszélyesnek, a clusteranalízis módszerét használtuk. A jelenségek megítélése alapján óhatatlanul kidomborodik a vélemények szempontjából domináns csoportok társadalmi-politikai arculata is.

A válaszolók a problémaérzékenység jellege szempontjából négy cluster-csoportba sorolhatók.

Az 1. cluster-csoportba tartozik a válaszolók 57 százaléka. Nagyon foglalkoztatja őket a gazdasági-társadalmi váltást kísérő anyagiasság és etikátlanság eluralkodása, súlyos problémának érzik a kulturális értékválságot (különösen a kábítószer és a szekták terjedése zavarja őket).

Véleménycsoportok a társadalmi jelenségek, eshetőségek veszélyességéről

cluster-csoportok	faktorcsoportok:		
	létebiztonsággal kapcsolatos	etikai (anyagiasság) problémák	kulturális-civilizációs
		(faktorpontátlagok)	
1. „baloldali, mindennel elégedetlenek”	0.0138	0.2753	0.2825
2. „konszenzuális gazdasági szemlélet hívei”	-0.0657	0.2821	0.2101
3. „jobboldali lumpenek”	0.5655	-1.4668	0.1514
4. „gondtalanok”	-0.6132	-0.1449	-1.9375
	„jobb”-ról fenyegető	„bal”-ról fenyegető problémák	„idegenséggel” kapcsolatos
		(faktorpontátlagok)	
1. „baloldali mindennel elégedetlenek”	0.0326	-0.3511	0.3813
2. „konszenzuális gazdasági szemlélet hívei”	0.1834	0.6434	-1.1874
3. „jobboldali lumpenek”	-0.4561	0.3840	0.0976
4. „gondtalanok”	0.0535	0.1910	0.0334

Az anyagiasság, tisztességtelenség és a kulturális értékválság összekapcsolódik a gondolkodásukban az „idegenek” megjelenésével. (E csoportba tartozók a külföldi tulajdonvásárlás további terjedését különösen veszélyesnek tartanak.)

Megkülönböztető jellegzetessége még ennek a gondolkodási csoportnak, hogy baloldali politikai veszélyeket a legkevésbé tart számon.

Az így gondolkodók, úgy tűnik, meglehetősen elutasítják a mostanra kialakult új társadalmi-gazdasági rendet, annak alapját: a gátlástalan anyagiasságot, s igencsak nyugtalanítja őket az addigi stabil értékvilág felborulása. Különösen zavaróan hat rájuk a lecsúszottak, kirekedtek, kiszállók, hontalanok megjelenése, szaporodása. E csoport – bár nem ez a megkülönböztető jellegzetessége, de – egyúttal súlyosnak tartja az elszegényedéssel kapcsolatos jelenségeket is, különösen a bűnözést. Nem meglepő tehát, hogy nem találnák súlyos dolognak, ha baloldali politikai változás következne be.

E gondolkodási csoport tagjait meglehetősen elnagyoltan *baloldali elégedetlenek* nevezhetnénk. Nagyobb arányban sorolódnak e csoportba az alacsonyabban képzettek, különösen a képzetlen munkások, az 50 évesnél idősebbek, azok, akik úgy érzik, hogy másokhoz képest rosszabb lett a helyzetük az utóbbi években.

A 2. *cluster-csoportba* a válaszolók 19 százaléka sorolódott. Ők ugyancsak meglehetősen súlyosnak tartják a gazdasági életben elburjánzó etikátlan jelenségeket (nem annyira pusztán az emberek közötti anyagi különbségeket). Igazán megkülönböztető jegyük azonban, hogy másoknál sokkal inkább érzékenyek mind a bal-, mind a jobboldali veszélyekre. Bár az idegen menekültek számának növekedését súlyosnak tartanak, az „idegenség” problémakörre nem érzékenyek, s a legkevésbé ők látnak veszélyeket a külföldi tulajdonlásban.

E gondolkodási csoportba tartozók tehát nem ellenzik az anyagi különbségeket, de ellenzik a visszaéléseket, a tisztességtelenséget a gazdaságban. E gondolkodási csoportba tartozókról azt mondhatjuk, hogy politikai feszültségektől mentes, konszenzuális gazdasági helyzetet tartanának kívánatosnak. (Ők tartanák a legkevésbé súlyos dolognak, ha „a régi úri világ visszatérne”.)

A „*konszenzuális gazdasági szemlélet hívei*” közé nagyobb arányban tartoznak a magasán képzetek, elsősorban is az egyetemet végzettek, a beosztott diplomásként dolgozók, a kulturális ágazatban foglalkoztatottak. (Nem elsősorban a vállalkozók vagy a felsőbb szintű vezetők!) Nagyobb arányban gondolkodnak így a 26–35 évesek. Erre az „indulatmentes” csoportra inkább jellemző, hogy tagjaik úgy ítélik meg, anyagi helyzetük nem romlott, különösen nem másokhoz képest.

A 3. *cluster-csoportot a válaszolók 13 százaléka alkotja*. Másoktól az különbözteti meg őket, hogy szinte kizárólag csak az életszínvonalal, a létbiztonsággal kapcsolatos jelenségeket tartják veszélyesnek. Önmagában az anyagiasság eluralkodása, s a gazdaság etikátlan jelenségei is alig foglalkoztatják őket. Ugyancsak másoknál kevésbé tartanának zavarónak szélsőjobboldali mozgalmakat, vagy akár fordulatot. Ezzel szemben súlyosnak tartanák, ha a kommunisták újra kormányra kerülnének.

E *közügyek iránt* valójában érzéketlen, talán *veszélyesen érzéketlen* csoportban átlagosan a legalacsonyabb az egy főre jutó jövedelem. De a társadalmi réteghelyzet szempontjából inkább heterogén ez a csoport: az iskolai végzettség nem játszik differenciáló szerepet. (Minden iskolai végzettségi szintről 11–14 százalék az idetartozók aránya.) Talán a kisvárosi lakosok közül, s a legfiatalabbak, a 18–25 évesek közül valamivel többen tartoznak e csoportba.

A 4. *cluster-csoportba a válaszolók 11 százaléka tartozik*. Megkülönböztető jellemzőjük, hogy általában minden jelenséget másoknál kevésbé találnak súlyosnak. A legkevésbé pedig az életszínvonal romlásával kapcsolatos jelenségekre, illetve az értékanarchia jelenségeire érzékenyek.

E „*gondtalanok*” csoportjára jellemző, hogy körükben a legmagasabb az egy főre jutó jövedelem. Nagyobb arányban sorolódta e csoportba az egyetemet végzettek, de nem a beosztott diplomásként, hanem vállalkozóként vagy közép-, alsós szintű vezetőként dolgozók.

Elterjedtebb ez a beállítottság a 31–40 évesek körében.

AZ EGYES VESZÉLYEK BEKÖVETKEZÉSÉRŐL

Az egyes veszélyek bekövetkezésével kapcsolatos véleményeket ugyancsak az érintettség szempontja differenciálja elsősorban, s így az egyes jelenségek bekövetkezésének közvéleménybeli sorrendje a súlyossági sorrendhez nagyon hasonlít. Ha azonban párhuzamba állítjuk az egyes jelenségek átlagértékeit és pozícióit a két skálán, úgy találjuk, hogy figyelemre méltó különbségek vannak. Például a társadalom rendjére, nyugalomra nézve valóban életveszélyes, illetve beláthatatlan következményekkel járó jelenségek valószínűségét az emberek alacsonyabbra teszik, míg az egyébként nagyon súlyosnak tartott, de ismerős, ezért viszonylag elviselhetőnek tartott nehézségek további súlyosbodását illetően kevésbé optimisták. Az egyes társadalmi veszélyek valószínűségével kapcsolatos vélemé-

nyek az érintettségen kívül az emberek valóságérzékeléséről, de elvárásokról, reményeikről is árulkodnak. A motívumok megkülönböztetése lehetetlen vállalkozás lenne.

Az egyes jelenségek bekövetkezésének valószínűsége a közvélemény szerint

(az átlagok alapja az 1-től 4-ig skála, ahol a 4-es a „nagyon valószínű”, a 3-as az „elég valószínű”, a 2-es a „kicsit valószínű”, az 1-es az „egyáltalán nem valószínű” értékelést jelentette)

	a válaszok átlaga	válaszhiány (%)
1. A szegények számának növekedése	3.75	4
2. A munkanélküliség további növekedése	3.71	5
3. A bűnözés növekedése	3.62	5
4. Az emberek közötti anyagi különbségek növekedése	3.62	5
5. Az anyagi érdekek eluralkodása	3.49	6
6. Az ország gazdasági helyzetének rosszabbodása	3.45	6
7. A tisztességtelen tulajdon- és vagyonszerzés	3.41	6
8. A kábítószer terjedése	3.39	7
9. A korrupció és az összefonódások növekedése	3.27	11
10. A pártok közötti viszályok növekedése	3.25	11
11. A környezetszennyezés további növekedése	3.24	6
12. A külföldiek tulajdonszerzésének növekedése	3.17	9
13. Az egymás iránti közönyösség eluralkodása	3.14	7
14. A skinhead-mozgalom térnyerése	2.94	12
15. A külföldi (idegenajkú) menekültek számának növekedése	2.90	9
16. A régi rendszerből a gazdasági vezetők helyükön maradása	2.72	13
17. A régi rendszer vétkeseinek büntetlenül maradása	2.69	14
18. A vallási szekták további térnyerése	2.67	12
19. A kulturális értékek, a közízlés romlása	2.65	
20. Az erdélyi menekültek számának növekedése	2.62	10
21. Az antiszemitizmus (zsidóellenesség) terjedése	2.51	14
22. A magyar nemzeti érdekek háttérbe szorulása	2.28	12
23. Szélsőjobboldali (fasiszta, nemzetvédő) diktatúra kialakulása	2.08	15
24. A régi úri világ visszatérése	2.03	10
25. A kommunisták kormánya kerülése	1.92	12

Az egyes jelenségek bekövetkezésének valószínűségét az emberek a legtöbb esetben – az 1-től 4-ig skála alapján – alacsonyabbnak tartják, mint súlyosságukat. (Az átlagok értéke tehát alacsonyabb a valószínűségek esetében.) A súlyossági és valószínűségi átlagok párhuzamba állításával találunk olyan jelenségeket, amelyek veszélyessége – a közvélemény szerint – sokkal nagyobb, mint bekövetkezésük valószínűsége, olyanokat, amelyek valószínűsége értékelhetően nagyobb, mint veszélyességük, s olyanokat, ahol a súlyosság és valószínűség szerinti értékelés nemigen tér el egymástól:

A veszélyesség „nagyobb”, mint a bekövetkezés valószínűsége:

Különösen nagy az eltérés a súlyossági és valószínűségi átlag között a fasiszta (nemzetvédő) diktatúra kialakulásának értékelésében: a bekövetkezés szempontjából az ilyen

rendszer kialakulása a jelenségek valószínűségének sorrendjében sokkal hátrább került, mint a súlyossági sorrendben. Hasonló a helyzet a nemzeti érdekek háttérbe szorulása tekintetében is. Ennek bekövetkezését az emberek kevésbé tartanak súlyosnak, a valószínűségét még alacsonyabbnak teszik. A valószínűségek sorrendjében ugyancsak hátrább kerül a környezetszennyezés terjedése, az antiszemitizmus, a skinhead-mozgalom térnyerése, s a kábítószeres terjedése.

Ezeket – tehát a szélsőséges politikai változásokat, mozgalmakat, civilizációs anarchiát – sorrendben súlyosabb dolognak értékelték az emberek, azonban kevésbé tartanak a helyzet további rosszabbodásától.

A valószínűség „nagyobb”, mint a veszélyesség:

Ezzel szemben a viszonylagosan súlyosnak ítélt anyagi különbségek további növekedését, az anyagiasság eluralkodását, s a pártviszályok további növekedését nagyon valószínűnek tartják. A külföldi tulajdonszerzés mint veszély a súlyosságok sorrendjében viszonylag hátrább helyezkedik el, további növekvő szerepét a gazdaságban viszont nagyon valószínűnek tartják az emberek. Azt, ha a régi rendszer vezetői a helyükön maradnának, illetve ha a régi rendszerben elkövetett bűnök büntetlenül maradnának, a közvélemény kevésbé ítélte súlyosnak, s hogy ez így is lesz, nagyon valószínűnek tartják.

A veszélyesség ugyanolyan „nagy”, mint a valószínűség:

Az emberek életrajzát negatívan érintő jelenségeket, s ezek következményeit a legsúlyosabbnak tartja számon a közvélemény és nagyon valószínűnek tartja, hogy a helyzet tovább súlyosbodik. A gazdaság, a tulajdonváltás ellenőrizetlenségéből fakadó etikátlan jelenségeket ugyancsak viszonylag súlyosnak tartják, és valószínűnek tartják, hogy a helyzet nem fog változni. Az idegen menekültek számának növekedését, illetve a kulturális értékek és a közizlés romlását, a vallási szekták terjedését, ha nem is a legveszélyesebb jelenségekként, de azért súlyos dolgokként tartják számon. E jelenségek pozíciója a valószínűségi sorrendben is hasonló. Az erdélyi menekültek számának növekedését kevésbé tartja számon veszélyforrásként a közvélemény, valamelyest valószínűnek tartják azért további növekedésüket. Szintén kevésbé tartják számon a lehetséges veszélyek között a kommunisták kormányra kerülése, vagy az úri világ visszatérését, s ilyen változásokat nem is tartanak valószínűnek.

A veszélyekkel kapcsolatos jövőkép szerkezete a válaszolók véleménye alapján

Az egyes jelenségek jövőbeni alakulásával kapcsolatos véleménydimenziók némileg más-kép alakultak, mint a jelenségek veszélyességével kapcsolatban. További különbség, hogy a bűnözés és a pártviszályok itemjei a túl alacsony factorsúlyok miatt kimaradtak az eljárásból.

1. faktor (az anyagi életviszonyokkal közvetlenül összefüggő jelenségek)

– A külföldi (idegen ajkú) menekültek számának növekedése	0.6228
– A szegények számának növekedése	0.5905
– A munkanélküliség további növekedése	0.5873
– Az ország gazdasági helyzetének rosszabbodása	0.5816
– Az erdélyi menekültek számának növekedése	0.5394
– A környezetszennyezés további növekedése	0.4292

A tekintetben tehát, hogy mennyire valószínű egyes jelenségek bekövetkezése az eljövendő két-három évben, a létbizonytalansággal kapcsolatos gondokat a közvélemény nagy része összekapcsolta a külföldi és az erdélyi menekültek számának növekedésével, valamint a környezetszennyezés kérdésével is. A két előbbi jelenség idesorolódása jól értelmezhető, az utóbbi pedig arra utal, hogy valószínűleg sokan a környezetszennyezés kérdését a lakókörnyezetük, az utcák, terek szennyezettségének, rendezetlenségének kérdésével kapcsolják össze. E szerint az értelmezés szerint amennyiben tovább növekszik az idemenekülők száma, tovább növekszik a munkanélküliség, a szegénység és a sok hontalan, rendezetlen életű ember jelenléte a környezeten is meglátszik.

2. faktor (az anyagi érdekek előtérbe kerülésével, illetve gátlástalan, etikátlan, társadalmi konszenzust nélkülöző érvényesülésével kapcsolatos veszélyek)

– Az anyagi különbségek növekedése	0.7206
– Az anyagiasság eluralkodása	0.6920
– A korrupció és az összefonódások növekedése	0.6112
– A tisztességtelen tulajdon- és vagyonszerzés	0.5971
– Az egymás iránti közönyösség eluralkodása	0.5895
– A külföldiek tulajdonszerzésének növekedése	0.4315

Láthatóan a közeljövő alakulásával kapcsolatban a külföldi tulajdonszerzés összekapcsolódott a gazdasági etikátlanságokkal. A rendszerváltás utáni anyagias, üzleties szemlélet kialakulásával együjtárt a külföldi befektetők, vegyesvállalatok, cégek megjelenése és számos olyan kétes ügyletről értesülhetett a közvélemény, ahol a külföldiek is a résztvevők között voltak.

3. faktor (a rendes, konszolidált polgári életvitelt veszélyeztető szélsőséges mozgalmak, értékvilágok veszélye)

– Az antiszemitizmus (zsidóellenesség) növekedése	0.6814
– A vallási szekták további térnyerése	0.6010
– A skinhead-mozgalom térnyerése	0.5742
– A kulturális értékek, a közízlés romlása	0.5612
– A kábítószeres terjedése	0.4181

A kábítószeres terjedése e „fenyegető másságok” mellett szinte ugyanilyen erősen összekapcsolódik az elszegényedés dimenziójával is, ahol ez a jelenség 0.4091 pontértékkel szerepel.

4. faktor (az elmúlt rendszerrel való leszámolás elmaradásának veszélye)

– A régi rendszer vétkeseinek büntetlenül maradása	0.7564
– A régi rendszerből a gazdasági vezetők helyükön maradása	0.7540

5. faktor (jobb- és baloldali vezetési változás veszélye)

– A régi úri világ visszatérése	0.7939
– Szélsőjobboldali (fasiszta, nemzetvédő) diktatúra kialakulása	0.7021
– A kommunisták kormánya kerülése	0.6112

A jövőkép egyes elemeinek súlya a válaszolók gondolkodásában

A cluster-analízis segítségével öt olyan csoportot különböztettünk meg, amelyek jövőképeiben alapvetően eltérő problematika hangsúlyozódik.

Véleménycsoportok a közeljövő veszélyeiről

cluster-csoportok	faktorcsoportok:		
	létbiztonsággal kapcsolatos	etikai (anyagiasság) problémák	szélsőséges mozgalmakkal kapcsolatos
	(faktorpontátlagok)		
1. „szegényedésre és társ.feszültségre számítók”	0.1952	0.1655	0.6909
2. „feszültségmentes elszegényedésre számítók”	0.4025	-0.1312	-0.7755
3. „etikai káoszra és jobboldali fordulatra számítók”	-0.4592	0.9006	-0.5896
4. „javulásra és belpolitikai nyugalomra számítók”	-1.8504	0.3124	0.0312
5. „kemény központi rendteremtésre számítók”	-1.2740	-1.6821	0.2863
	előző rendszerrel kapcsolatos	politikai fordulattal kapcsolatos problémák	
	(faktorpontátlagok)		
1. „szegényedésre és társ. feszültségekre számítók”	-0.1612	-0.2725	
2. „feszültségmentes elszegényedésre számítók”	0.2765	0.0522	
3. „etikai káoszra és jobboldali fordulatra számítók”	-1.3732	1.2167	
4. „javulásra és belpolitikai nyugalomra számítók”	0.8031	-0.6197	
5. „kemény központi rendteremtésre számítók”	0.1451	0.9449	

Az 1. cluster-csoport a legnépesebb – a válaszolók 44 százaléka tartozik ide. Véleményük szerint a következő két-három évben várhatóan tovább romlik az általános életszínvonal. (A szegénység, munkanélküliség tovább terjed, a gazdasági helyzet tovább romlik, a menekültek száma nő.) És bizony – vélik – ezzel együtt terjedni fognak a szélsőjobb indulatok (skinhead-mozgalmak, antiszemitizmus), s a küzdelmet feladók száma is (kábitószeresek, szekták). E csoporthoz tartozók vélik a leginkább, hogy az emberek egymás iránti közönyössége növekedni fog.

E legpesszimistább, a társadalomban a további elszegényedést és az indulatok terjedését a jövőbe vetítő legnépesebb csoport társadalmilag meglehetősen heterogén: a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolázottságúaknak egyaránt több mint 40 százaléka tartozik ide. Másrészt viszont elmondható, hogy a fővárosiak közül, az állami intézményekben dolgozók közül, a beosztott diplomásként, főleg az egészségügyben és a kultúra területén dolgozók közül másoknál is többen számítanak ilyen komor közeljövőre.

Azok közül, akiknek – úgy érzik – másokhoz képest romlott az anyagi helyzetük, többen osztoznak e pesszimista elképzelésekben.

A 2. cluster-csoportba tartozik a válaszolók második nagyobb csoportja – 37 százaléka. Szerintük is a legnagyobb valószínűsége annak van, hogy a létbizonytalanság (szegénység, munkanélküliség, menekültek száma) tovább fog növekedni, viszont – az előző csoporttal ellentétben – szerintük a szélsőséges politikai mozgalmak további terjedésére nem kell számítani. Tehát – mondhatni – úgy vélik, a „megélhetés még nehezebb lesz, de azért nem lesz nagy baj”. E véleményen lévők közé nagyobb eséllyel tartoznak a vidékiek, mint a

fővárosiak, a mezőgazdaságban, építőiparban, szövetkezeteknél dolgozók. A képzettségi szint szerint pedig valamivel jellemzőbb ez a közeljövőkép a közepesen végzettek (szakmunkásokra, érettségizettekre). Sokan tartoznak e csoportba azok közül, akik úgy vélik, csak „kicsit” nehezebb ma az anyagi helyzetük, mint korábban, és másokhoz képest se jobb, se rosszabb nem lett a helyzetük.

A „tudatos” közvélemény meghatározó része – 77 százaléka – tehát egységes abban, hogy a következő néhány évben még romlani fog az életszínvonal, terjedni fog a szegénység, a munkanélküliség. Megoszlik viszont a tekintetben, hogy ezt kísérni fogják-e nagyobb társadalmi feszültségek, szélsőséges indulati megmozdulások, vagy sem.

A következő három cluster-csoport kislétszámú, az általuk megjelenített jövőképek szélsőségesek, ahogy a csoportokba tartozók társadalmi pozíciója is.

A 3. cluster-csoportba tartozó 7 százalék szerint tovább fog terjedni a társadalomban az etikátlanság (az anyagiasság szemlélet, a tisztességtelenség, a korrupció). És ezzel a folyamattal együtt esély van egy jobboldali, sőt szélsőjobb hatalmi váltásra, a régi vétkekért pedig felelni kell majd, s a régi gazdasági vezetőknek távoznuk kell a pozíciójukból.

E jövőkép képviselői, a válaszolók 7 százaléka szerint tehát „elszabadul a pokol”: *jobboldali, sőt szélsőjobb politikai fordulat, és a gazdaságban-társadalomban erkölcsi káosz várható*, mégpedig elsősorban a politikai-gazdasági vezetés szintjén. (Az így gondolkodók nem a „nép” szintjén tartanak az anarchiától: nem jellemző rájuk az aggodalom a menekültek, a kábítószerek, a szekták, más értékvilágok terjedése miatt.)

Az ilyen jövőképet előrevetítők inkább a legképzetlenebbek, a községi lakosok, a mezőgazdaságban dolgozók, főleg a kis egzisztenciák (saját műhellyel, bolttal, földdel rendelkezők) közül kerülnek ki.

A 4. cluster-csoportba a válaszolók további 6 százaléka került. Ők az előző kis csoporttal szemben nagyon is optimisták. Szerintük az ország gazdasági helyzete nem fog tovább romlani, s nem valószínű, hogy tovább nőne a munkanélküliek, a menekültek száma. De nemcsak az általános életszínvonal tekintetében várható javulás. Politikai fordulatra sem kell számítani (se jobb-, se baloldaltól – vélik). A régi bűnök már a múltéi, s a régi rendszer vezetői is a helyükön fognak maradni – mondják.

Ez a csoport, amelyik *a gazdasági helyzet, az életszínvonal és politikai hangulat szempontjából a legoptimistább (javulást és békét vetít a jövőbe)*, elsősorban egyetemest végzettek, vállalkozókból, beosztott diplomásokból, főleg a privát szférában dolgozókból verbuválódik.

Az 5. cluster-csoportba szintén a válaszolók 6 százaléka tartozik. Különállásuk alapja: a legkevésbé ők tartják valószínűnek, hogy a társadalom „elanyagiadosása” a jelenleginél tovább fokozódna. Szerintük az anyagi különbségek nem nőnek tovább, az anyagiasság érdekei, a tisztességtelen tulajdonszerzés nem terjed tovább. (Ugyanilyen optimisták az általános gazdasági helyzettel, a szegénységgel kapcsolatban is.) Másokhoz képest viszont sokkal inkább tartja valószínűnek ez a csoport a szélsőjobb diktatúra vagy a kommunista kormányzás kialakulását.

E csoport, amelyik *másoknál sokkal inkább jósolja a gazdaságban a rendet, a gazdasági-társadalmi etika rendezettségét – szélsőjobb vagy kommunista kormányzással*, nagyobb arányban megint csak egyetemest végzetteket, beosztott diplomásokat, középszintű szellemieket tömörít. A fővárosiak körében sokkal elterjedtebb ez a jövőkép, mint vidéken. Az így vélekedők közül sokan – a saját bevallásuk szerint – ma könnyebben megélik, mint korábban, s másokhoz képest is javult a helyzetük.

ÖSSZEGRZÉS

Vizsgálatunkkal azt kívántuk megtudni, hogy a lakosság hogyan éli meg az elmúlt évek változásait, milyen jelenségek, folyamatok aggasztják inkább, melyek kevésbé, illetve a mai folyamatok alapján milyennek képzei a közeljövőt.

Az országos reprezentatív minta 65 százalékát kitevő „tudatos kérdezettek” válaszai alapján a közhangulat vázát kívántuk megrajzolni. Elemzésünk alapján arra a következtetésre juthattunk, hogy a meghatározó többség – csökkentett mintánk mintegy 70 százaléka – társadalmi veszélyekről való gondolkodásában döntő szerepet játszanak azok a jelenségek, amelyek közvetlenül a megélhetés biztonságával kapcsolatosak. Nagyobb részük az életszínvonal alakulását összekapcsolja a rendszerváltás politikai és gazdasági folyamataival, annak körülményeivel, s amitől a legkevésbé aggódik, az egy baloldali politikai fordulat.

(Ez a szemlélet a legelterjedtebb az alacsonyabban képzetek, s azok körében, akik megélhetése az utóbbi években nehezebbé vált.)

Az anyagi megélhetés kérdéseit szem előtt tartóknak csak egy kisebb, társadalmilag-kulturálisan a leginkább peremre szorult részére jellemző, hogy minden más társadalmi jelenség iránt közömbös, és a legkevésbé lenne ellenére egy jobboldali politikai fordulat.

A rendszerváltást kísérően az anyagi különbségek növekedése, a tulajdonváltást kísérő visszaélések, rendezetlenségek csökkentett mintánk 75 százalékának sértik az erkölcsi érzékét.

Túlnyomó többségük lefedi azt a – közvélemény szempontjából meghatározó – csoportot, amelyik nem bánna, ha mindennek a zűrzavarnak egy baloldali változás vetne véget (a társadalmilag hátrányosabb helyzetűek nagyobb része), kisebbik részüket (képzettebbek, anyagilag jobb helyzetűek) viszont bármilyen irányú politikai változás gondolata aggodalommal tölt el.

S végül – csökkentett – mintánk mintegy tizedrészét teszi ki azon különösen előnyös helyzetűek aránya, akik számára semmi nincs a társadalomban, ami különösen okot adna az aggodalomra.

A közvéleményt meghatározó többség (80 százalék) a közeljövőbe is kivetíti a megélhetési gondokat. Véleményeltérés a tekintetben van, hogy ezt a folyamatot fogják-e kísérni szélsőséges társadalmi-politikai indulatok vagy sem. Valamivel többen vannak azok, akik szerint ez a folyamat nem képzelhető el társadalmi indulatok nélkül, mint azok, akik szerint a további elszegényedés nem fog társadalmi indulatokat gerjeszteni. A pesszimisták táborába képzettebb, fővárosi emberek, az optimistákhoz vidékiek, mezőgazdaságban dolgozók, közepes szakképzettségűek tartoznak inkább.

A közeljövővel kapcsolatos vélemények szempontjából meglehetősen kisebbségben vannak azok, akik szerint a helyzet minden szempontból romlani fog, végül pedig jobb- vagy akár szélsőjobboldali politikai fordulatra fog sor kerülni (a legiskolázatlanabbak, falusi kisegyzisteneciák osztják inkább ezt a vészterhes jövőképet), továbbá azok, akik szerint nem fog tovább romlani a helyzet, de ennek ára vagy egy jobb- vagy egy baloldali rendteremtés lesz (képzettebbek, fővárosiak körében gyakoribb ez a vízió), s végül azok, akik szerint a közeljövő minden téren inkább javulást fog hozni, s politikai fordulatra sem kell számítani (a legképzettebbek, különösen a privát szférában dolgozók közül képzei el így többen a jövőt).

Vásárhelyi Mária

A NEMZETI ÉS A TERÜLETI KÉRDÉS A KÖZGONDOLKODÁSBAN

NEMZETTUDAT, NACIONALIZMUS

„**K**ét utas ül a vasúti fulkében. Semmit sem tudunk előtörténetükről, származásukról, vagy céljaikról. Otthonosan elhelyezkedtek. A lecsapható asztalkát, ruhafogásokat, csomagteret, mindent birtokba vettek. A szabad ülésen szerteszét újságok, kabátok, kézitáskák hevernek. Aztán nyílik az ajtó, két újabb útitárs lép be. Nem fogadja üdvözlésüket. Nyilvánvaló ellenérzés izzik a levegőben, a *régieknek* össze kell húzniuk magukat, fel kell szabadítaniuk a teleszórt ülőhelyeket, az ülések feletti csomagtartókat. Az *eredeti utasok* hirtelen és sajátos módon szolidárisává válnak egymás iránt, noha korábban nem ismerték egymást. Az újonnan beszállókkal szemben csoportként lépnek fel. Az ő területük az, amit most meg kell osztani. Mindenkit, aki utólag felszáll, betolakodónak tartanak. Helyzetmegítélésük a bennszülötteké, akik az egész fulkét birtokukba veszik. Felfogásukat racionálisan nem lehet megokolni, az irracionálják azonban annál mélyebben gyökereznek.” (Hans Magnus Enzensberger: Az idegengyűlölet öngyűlölet? *Lettre Internationale* 8, 1993, 38. o.)

A nacionalizmus és az idegengyűlölet természetét igen érzékletesen és lényeglátó módon szemlélteti Enzensberger idézett vasútifülke-modellje. Azt, hogy a nacionalizmus és a kirekesztés távol áll a racionalitások világától, és ezen indulatok háttérében elsősorban egzisztenciális fenyegetettség tapintható ki, az általunk végzett kutatás is alátámasztja.*

A válaszok elemzése alapján is kiderül, sokszor zavaros, önellentmondásokkal terhes vélemények és képzetek élnek az emberek fejében ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban, és esetenként úgy tűnik, hogy egymásnak teljességgel ellentmondó vélekedések, ítéletek is jól megférnek az egyének gondolkodásában. Az ezek mögött megbúvó motivációkat, ideológiákat csak a vélemények mélyrétegeinek elemzése útján lehet felderíteni. Ugyanakkor már az adatok primer elemzése során is tetten érhetőek olyan egyértelmű tendenciák, amelyekről állíthatjuk, hogy a vizsgált kérdéskörrel kapcsolatos közgondolkodás alapvető sajátosságait mutatják fel.

A felnőtt lakosság döntő többségének gondolkodását a jelen és a múlt történelmi sajátosságaival és legendáival átszőtt nemzeti öntudat megléte, ám a túlhajtott magyarkodás, valamint a kirekesztő gondolkodás elutasítása jellemzi.

* A kutatás 1000 fős, országos reprezentatív mintán végzett kérdőíves adatfelvételen alapult. Az adatfelvételt 1993 elején a SZONDA IPSOS bonyolította le az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport megbízásából.

A magyarsággal, a nemzettel kapcsolatos kérdések az emberek többségének gondolkodásában nem foglalnak el központi helyet, mindössze 5 százalék azok aránya, akiket nagyon foglalkoztat ez a kérdés. Az emberek 31 százaléka válaszolta azt, hogy foglalkoztatják, 40 százaléka azt, hogy kevésbé, 23 százaléka pedig azt, hogy egyáltalán nem foglalkoztatják a magyarsággal kapcsolatos kérdések. Ennél is kevesebben vannak, akik aziránt mutatnak különös érdeklődést, hogy ki a jó magyar, ki a jó hazafi. Mindössze a lakosság 4 százalékát érdekli különösen ez a kérdés, 20 százalékát érdekli, 43 százalékát kevésbé, 32 százalékát pedig egyáltalán nem érdekli.

Azt, hogy a magyarság, hazafiság kérdése sokkal inkább előtérben van a nyilvánosság különböző fórumain, a tömegkommunikáció napirendjén és a politikai argumentációban, mint amennyire ez az embereket a valóságban foglalkoztatja, bizonyítja, hogy a válaszolók jelentős része úgy érzi, hogy másokat jobban érdekel ez a problémakör, mint őt magát. Az összefüggések elemzéséből az is kiderül, hogy az emberek többsége sem büntudatot nem érez, sem elítélőnek nem akarja, hogy őt magát kevésbé érdekli ez a problémakör, mint ahogyan ezt környezetében tapasztalja. Ezt nemcsak az előbb ismertetett válaszmegoszlás bizonyítja, hanem az is, hogy a lakosság döntő többsége úgy véli, hogy manapság azért beszélnek annyit a magyarság sorskérdéseiről, hogy eltereljék a figyelmet az ország valódi problémáiról. A megkérdezettek 59 százaléka teljesen, további 25 százaléka pedig részben egyetértett az utóbbi állítással.

Nem mentes az előítéletektől és az aggodalomtól a lakosságnak a nemzet létevel összefüggő veszélyérzete. Az emberek 41 százaléka véli úgy, hogy van olyan veszély, amely komolyan fenyegeti az országot, a nemzetet. Az ekképpen vélekedők közül a legtöbben a környező országokban dúló háborúk és feszültségek továbbterjedésében látnak komoly veszélyt. A lakosság 5 százaléka véli úgy, hogy a bevándorlás, a menekültkérdés veszélyezteti az ország biztonságát, 4 százalék pedig az alacsony születésszám miatt a nemzet kihálásának veszélyétől tart. Mindössze 3 százalék azok aránya, akik az itt élő „nem magyarok” által érzik fenyegetve a nemzetet.

Ugyanakkor a kutatás egyik legmeggrázóbb tapasztalata, hogy amikor konkrétan arra kérdeztünk, hogy a kérdezett szerint van-e olyan itt élő népcsoport, nemzetiség, amely veszélyezteti a magyarságot, akkor a válaszolók 31 százaléka adott igenlő választ, és kétharmad részük – minden ötödik felnőtt lakos – a cigányságot jelölte meg mint a nemzetet fenyegető kisebbséget. Az összes többi említett népcsoport messze elmarad emögött, és mindössze 2-3 százalékos említési gyakorisággal szerepel. (A zsidóság említési aránya alig 1 százalék.) Ez a jelenség arra mutat, hogy a lakosság körében igen erőteljes cigányellenes beállítódás és közhangulat uralkodik, és ez komoly fenyegetettséget jelent a cigány lakosság számára.

Viszonylag széles körű konszenzus érvényesül a közgondolkodásban annak megítélésében, hogy kit tekintenek az emberek magyarnak. Ebben a többség azt tartja a legfontosabb meghatározó tényezőnek, hogy az illető magyarnak érzi-e magát. A második leginkább determináló tényezőnek a magyar anyanyelvűséget tartja a közvélemény, a harmadik meghatározó momentumnak pedig a magyar állampolgárságot ítélik az emberek. Ezzel szemben mindössze a megkérdezettek 10 százaléka gondolja úgy, hogy a magyarságot elsődlegesen a származás határozza meg, és ennél is kevesebben, a válaszolók 8 százaléka válaszolta azt, hogy abban, hogy ki a magyar, a születés helye játsza a legfontosabb szerepet. A vélemények együttesét tekintve három tipikus véleményalakzat rajzolódik ki e kérdéskör megítélésében.

A kérdéskör megítélésével kapcsolatban a közgondolkodásban fellelhető domináns véleménydimenziókat faktoranalízis segítségével próbáltuk tetten érni, majd cluster-elemzéssel alkottuk meg azokat a véleménystruktúrákat, amelyek a közgondolkodást jellemzik. A táblázatban a három kirajzolódó clustert mutatjuk be:

A magyarsághoz tartozás szempontjából meghatározónak tartott ismérv	CL1. Liberális	CL2. kirekesztő	CL3. ambivalens
Anyanyelv	2.2662	2.4451	3.8140
Állampolgárság	2.9386	3.2139	3.3314
Magyarnak érzi magát	1.7372	4.1445	1.3372
Származás, ősök	4.3362	2.1387	2.0465
Születési hely	3.7082	3.0751	4.4535

A többség – a megkérdezettek 59 százaléka – egyértelműen liberális álláspontot foglalt el: a nemzeti hovatartozás kérdésében elsősorban azt tekinti meghatározónak, hogy ki milyen nemzetiségűnek érzi, vallja magát, másodsorban az anyanyelvet, harmadsorban pedig az állampolgárságot tekintik determináló tényezőnek abban, hogy ki melyik nemzethez tartozik, a születési helynek kevésbé, az ősöknek pedig gyakorlatilag egyáltalán nem tulajdonítanak jelentőséget ebben. A nemzeti hovatartozásnak e liberális felfogásával szöges ellentétben áll az a kisebbség, amelyhez a kirekesztő nemzetfelfogás áll közel. Az ekképpen vélekedők, akiknek aránya a teljes populáción belül 17 százalék, úgy vélik, hogy a nemzeti hovatartozást elsősorban a származás, az ősök határozzák meg, másodsorban az anyanyelv, harmadsorban a születés helye, negyedikként az állampolgárság és utolsó helyre tették annak jelentőségét, hogy ki minek érzi, vallja magát. E sorrendekből látható, hogy e két homlokegyenest különböző felfogás viszonylag tisztán kristályosodik ki a véleményalkotás szintjén is, és az egyes véleményalakzatokhoz tartozók meglehetősen konzekvensen képviselik ebben a kérdésben saját álláspontjukat. Utóbbit azért érdemes hangsúlyozni, mert amint a későbbiekben látni fogjuk, a kérdéskör további boncolgatása során egyre kevésbé találkozunk ilyen következetes véleményalkotással, és minél mélyebbre hatolunk a vélemények elemzésében, a kép egyre zavarosabbá és ellentmondásosabbá válik. A harmadik, e kérdéskörben elkülönülő véleménymodellben keverednek a liberális és a kirekesztő felfogás elemei. Abban, hogy ki a magyar, az ide tartozók elsősorban fontosnak azt tartják, hogy ki minek érzi, vallja magát, a második legfontosabb meghatározó tényezőnek azonban – bár elég magas szórási mutatóval – a származást, az ősöket ítéli e kérdésben az a 17 százalék, amely ezzel a véleménnyel azonosul. Harmadik determináló tényezőként az állampolgárságot, negyedikként az anyanyelvet és ötödikként a születési helyet rangsorolták az ekképpen vélekedők.

Amikor regresszió-analízis segítségével arra kerestünk választ, hogy vajon miféle motivációk állnak e vélemények hátterében, egyértelműen kiderült, elsősorban az egzisztenciális helyzettel függ össze az, hogy a kérdezett milyen álláspontot foglal el a vizsgált kérdésben. Az egyes véleménycsoportokhoz tartozás két „háttér” változóval mutatott szignifikáns összefüggést: a kérdezett jövedelmi helyzetével (béta: 0.099), valamint azzal az indexszámmal, amely azt mutatta, hogy az egyén miként értékeli saját anyagi helyzetét és perspektíváit (béta: 0.12). Ez azt jelenti, hogy a kirekesztő nemzetfelfogással többségében az alacsony jövedelmű, gazdaságilag ellehetetlenülő rétegek tagjai azonosulnak, azok, akik saját állításuk szerint nemcsak hogy ma sokkal nehezebben élnek, mint néhány éve, hanem úgy vélik, hogy másokhoz képest rosszabbul alakult anyagi helyzetük, és nem is tudnak

semmit tenni annak érdekében, hogy egzisztenciális helyzetük javuljon. A folyamatos leszakadás és perspektívavesztés az, amely döntő mértékben motiválja a kirekesztő gondolkodást. Emögött az a gazdasági válságok során mindig felerősödő megfontolás áll, hogy ez a réteg úgy érzi, túlságosan sokan vagyunk itt a Kárpát-medencében, és leszakadásának alapvető oka az, hogy elveszik előle a lehetőségeket.

Az egzisztenciális helyzet értékelése

	reménykedő n=447	elbizonytalanodó n=156	reményvesztett n=245
liberális	68	59	57
ambivalens	19	23	17
kirekesztő	13	18	26
összesen:	100	100	100

A táblázat adataiból nemcsak azt követhetjük nyomon, hogy az egymással ellentétes két véleménypólus híveinek száma miként alakul az egzisztenciális helyzet függvényében, hanem azt is, hogy az ambivalens vélemény és az elbizonytalanodó gazdasági helyzet között is összefüggés tapintható ki.

Az emberek többsége büszke nemzeti hovatartozására, és ez a büszkeség elsősorban az „ahhoz képest, hogy milyen kis nép vagyunk” típusú közkeletű vélekedésből táplálkozik. A megkérdezettek 81 százaléka értett egyet azzal az állítással, hogy „ahhoz képest, hogy milyen kis ország vagyunk, igazán sok nagy tudóst és művésztadtunk a világnak”. A magyar néppel, nemzettel kapcsolatos ítéletekben, abban, hogy „milyen is a magyar”, és vajon különb-e más népeknél, nemzeteknél, meglehetősen nagy zavar és bizonytalanság jellemzi a közgondolkodást. Számos, nemegyszer egymással is szöges ellentétben álló vélemény megfér ugyanannak az embernek a gondolkodásában. Ezt a jelenséget a legplasztikusabban az a tény jelzi, hogy míg az emberek kétharmada teljesen egyetért azzal, hogy „a magyar nép egy a sok közül, nem jobb, és nem rosszabb más népeknél”, ugyanezeknek az embereknek az 51 százaléka teljesen, további 38 százaléka pedig részben egyetértett azzal az állítással is, hogy „a magyar egy különösen tehetséges nép”. A véleményeket a válaszok egészének kontextusába helyezve egyértelműnek tűnik azonban, hogy ez az időnként a nacionalizmus jegyeit mutató nemzeti büszkeség mentes a kirekesztő gondolkodás jegyeitől. Emellett azonban a korábbiaknál erőteljesebben jellemzi a közgondolkodást a befelé fordulás igenlése, a gazdasági és szellemi értékek fokozott védelmének igénye, és a gyanakvás és elutasítás a külföldről beáramló tőkével és értékekkel szemben. Az emberek döntő többsége részben vagy teljesen egyetért azzal, hogy a privatizáció során a hazai tőkét előnyben kellene részesíteni, és azzal is, hogy sokkal jobban meg kellene gondolnunk, hogy mit veszünk át más népek kultúrájából. Egyre szélesebb teret hódít a Németh László-i gondolat a sajátos magyar útról. A megkérdezettek negyötöde úgy gondolja, hogy Magyarországnak a fejlődés során a maga sajátos útját kellene járnia.

A kérdéskör egészével kapcsolatos véleménystruktúrákat elemezve úgy tűnik, a dühödt hazafiság, a kirekesztő nemzettudat és az idegenekkel szembeni előítélet jegyei az emberek 15-18 százalékának gondolkodásában érhetők tetten. Ők azok, akik úgy vélik, hogy csak az lehet igazán jó magyar, akinek már az ősei is magyarok voltak, akiknél a nemzethez tartozást a származás, nem pedig az dönti el, hogy ki minek vallja, érzi magát, akik gyanakvással vagy ellenségesen fogadnak mindent, ami „nem hazai”. E réteg gondolkodásában is vannak

különbségek a kérdés megítélésével kapcsolatban, és kb. 8-10 százalék azok aránya, akik konzekvensen a szélsőséges, nacionalista gondolkodással való azonosulást képviselik véleményalkotásukban.

A kirekesztő nemzetfelfogással való azonosulás igen szoros összefüggést mutat néhány társadalmi-demográfiai tényezővel. A legerősebb kapcsolat a kérdezett iskolázottsága, képzettsége és a gondolatok elfogadása, ill. elutasítása között mutatkozik. Míg a 8 osztályt vagy annál kevesebbet végeztek közül minden negyedik, addig a középfokú végzettségűeknek 13 százaléka, a legmagasabban iskolázott réteg tagjainak pedig 6 százaléka vallja magáénak több-kevesebb következetességgel ezeket a gondolatokat. Ez tehát azt jelenti, hogy az alacsonyan képzett rétegek körében négyszer akkora táborra van ennek az ideológiának, mint a magasán iskolázottak között. Összefüggés mutatkozik az életkor és a vizsgált jelenség között. Itt a választóvonal az 1945 előtt és után születettek között húzódik legélesebben, az előbbieket közül csaknem kétszer annyian azonosulnak a kirekesztő nemzetfelfogással, mint a fiatalabb korosztály tagjai. Amint erről a korábbiakban már szó volt, erőteljesen differenciálja a véleményeket a jövedelmi, egzisztenciális helyzet is. Minél alacsonyabb a kérdezett jövedelme, valamint minél nehezebbnek és reménytelenebbnek látja saját anyagi perspektíváit, annál nagyobb azok aránya, akik a nacionalizmusba menekülnek, az idegeneket téve felelőssé a kialakult helyzetért.

Mindent egybevetve jól definiálható az réteg, amely a legfogékonyabb ezekre a gondolatokra: az alacsonyan iskolázott, egzisztenciálisan leszakadó, idősebb korosztály tagjai azok, akik körében a legelterjedtebb ez a nemzetfelfogás. Ugyanakkor fontos jellemzője ennek a csoportnak, hogy saját rétegén belül politikailag az átlagosnál aktívabb magatartás jellemzi, legalábbis ami a választásokon való részvételi szándékot illeti. Ez azzal a következménnyel járhat, hogy amennyiben a következő választáson az egyre erősödő politikai apátia miatt alacsony lesz a részvételi arány, ez a réteg valószínűleg a társadalmi súlyát messze meghaladó arányban fogja képviseltetni magát. Tanulságos áttekinteni azt is, hogy milyen pártpreferenciák érvényesülnek e réteg körében. A kirekesztő nemzetfelfogás hívei a legnagyobb arányban a Kereszténydemokrata Néppárt támogatói közül kerülnek ki: minden harmadik e párttal rokonszenvező megkérdezethez közel állnak ezek a gondolatok. Csupán néhány százalékkal vannak kevesebben a Kisgazdapárt támogatói körében az ekképpen gondolkodók. Alig mutatkozik különbség a gondolatok elterjedtségében az MDF, az SZDSZ és a FIDESZ szavazói körében, az előbbi támogatóinak 18, a SZDSZ közönségének 16, a FIDESZ-ének pedig 14 százalékától nem idegen ez a gondolkodás. Ugyanakkor gyakorlatilag semmiféle bázisa nincs ennek az ideológiának az MSZP támogatóinak körében.

Úgy tűnik tehát, hogy a szélsőjobboldali beállítódás, a kirekesztő nemzetfelfogás napjainkban Magyarországon sem számíthat nagyobb közönségre, mint a fejlett nyugati demokráciákban. Az a tény azonban, hogy az emberek jelentős részének gondolkodásában meglehetősen ellentmondásos, kusza és zavaros elképzelések, vélemények élnek e kérdéskörrel kapcsolatban, arra utal, hogy a magyar társadalom „immunrendszere” a szélsőségesen nacionalista ideológiával szemben talán sérülékenyebb, és ezért magasabb a fertőződések veszélye, mint az előbb említett országokban.

IRREDENTIZMUS ÉS KÖZÖNY

„A kisebbségek életét másképp, mint politikai erőfeszítéssel alig lehet elviselhetővé tenni, ez a politikai erőfeszítés pedig közvetve vagy közvetlenül nem lehet másnak a gondja, mint a „rokon” államé, vagyis a miénk. Tekintettel politikai súlyunk jelenlegi állapotára, legyünk tisztában azzal, hogy ez az erőfeszítés minél kevesebb hanggal megy, annál jobb. Ne jusson eszébe tehát semmiféle honfiaknak vagy honficsoportoknak, hogy a „gyáva hazaáruló” kormány helyett az asztalra kezdjenek ütögetni, vagy pedig azt képzeljék, hogy a világpolitika kizárólag azért kanyarog különféle válságok között, hogy egy-egy szakadék szélén megállva az ő irrealizmusuk elképzelését valósítsa meg.” (Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válogatott tanulmányok. 1945–1949. Budapest, Magvető, 1986. 293. o.)

A közép-európai térség talán legsúlyosabb, és a demokratizálódási folyamatra legveszélyesebb problémája a nemzetiségi és területi kérdés. Trianon, a második világháború utáni békeszerződések kérdése és az ezek nyomán kialakult helyzet az elmúlt negyven évben tabu volt. A 45 utáni határok kérdésének „nem bolygatása” egyet jelentett a probléma agyonhallgatásával. A határokon túl élő magyar kisebbségek helyzetének hivatalos megítélését pedig mindig a napi politika határozta meg, alapvetően azonban ebben is a tények eltagadása, és a valóságosnál sokkal kedvezőbb kép kialakítása jellemezte. Így azután amint más alapvető kérdésekben, így ebben sem adatott meg a magyar lakosságnak, hogy szembenézzen mindezzel, és megtanuljon együtt élni a békeszerződések következtében kialakult helyzettel. Ezek a körülmények mélyen rányomják bélyegüket az elcsatolt területekkel és a határokon túl élő kisebbségekkel kapcsolatos közgondolkodásra. A több évtizedes hallgatás után a rendszerváltás egyik legsúlyosabb politikai válságát idézte elő a kérdés újbóli napirendre kerülése. A szikra az ukrán–magyar alapszerződés aláírása kapcsán pattant ki az elcsatolt területekkel kapcsolatos hivatalos magyar álláspont kialakítása körül, és végül is a legnagyobb kormányzópárt szakadásához vezetett. A politikai irrealizmus képviselői, az irredentizmus szószólói hazaárulással vádolták a szerződés aláíróit. A Horthy Miklós újratemetését kísérő indulatos megnyilvánulások hátterében is többek között ez a kérdéskör állt, és ez az előzőnél sokkal nagyobb kül- és belpolitikai vihart kavarva érezhetően erőteljesen megosztotta a hazai politizáló közvéleményt. A kialakult helyzet, a szereposztás, az érvek és ellenérvek kísértetiesen idézik azokat a folyamatokat, amelyek az elmúlt évszázadban ebben a térségben a demokratizálódási folyamat fő kerékkötőivé váltak, és amelyektől Bibó István óva intette e régió politikai szereplőit.

A heves parlamenti vitát azonban igen szerény társadalmi visszhang követte, és az irredenta megmozdulások is csupán néhány száz embert hívtak az utcára. Mindez lehetne óvatosság vagy félelem következménye is, a közvélemény-kutatás adatai azonban másfajta motivációkra mutatnak.

A kutatás eredményeként igen-igen szövevényes, zavaros és önellentmondásokkal terhes kép tárult elénk a lakosságnak a határokon túl élő magyarsághoz fűződő viszonyáról. Ha a magyarsággal kapcsolatos vélekedésekről azt mondtuk, hogy egymásnak teljességgel ellentmondó vélemények is igen jól megférnek egyazon ember gondolkodásában, akkor a mostani kérdéskörnél mindez sokszorosán igaz. A jelenség érthető, hiszen míg a magyarsághoz való viszony alapvetően ideológiai és morális síkon vetődik fel, addig a magyar

kisebbségekhez fűződő viszonyt a mindennapi egzisztenciális érdekütközések és a kérdés feszegetésének súlyos politikai következményei befolyásolják, mégpedig, amint a továbbiakban láthatjuk, domináns módon. A kutatás tapasztalatai is mutatják, hogy napjainkban a menekültkérdés egyike a közvéleményt leginkább foglalkoztató problémáknak. A lakosság többsége úgy véli, hogy komoly veszélyt és fenyegetést jelent számára a menekültek számának növekedése. A megkérdezettek *kétharmada* nagyon súlyos, illetve súlyos problémának tartja a menekültek számának növekedését. A fenyegetettség érzésének fokozódásával viszont, amint erre számtalan példát láthattunk a történelemben, az emberek egyre kevésbé differenciálnak azok között, akik által fenyegetve érzik magukat. Ez a társadalomlélektani hatás érvényesül a vizsgált kérdéskör esetében is: az emberek a veszélyérzet növekedésével párhuzamosan egyre kevésbé látják különbséget a menekültek között, a szolidaritást háttérbe szorítja az egzisztenciális fenyegetettség. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az Erdélyből évek óta tömegesen érkező állandó vagy alkalmi munkavállalók a hazai munkaerőpiacnak éppen a munkanélküliség által leginkább érintett szegmensein teremtenek állandó *konkurenciát*. A válaszok mögött megbúvó összefüggéseket elemezve egyértelműen kiderül, hogy a menekültkérdés megítélésében és a környező országokból érkezőkkel szembeni indulatok hátterében a legerősebb szerepet az egzisztenciális-anyagi motívumok játsszák. A kutatás tapasztalatai szerint a szociálisan leszakadó, anyagilag ellehetetlenülő rétegek körében él a legnagyobb félelem a menekültáradattal kapcsolatban, éppen azokban a foglalkozási csoportokban – a szakképzetlen vagy alacsonyan kvalifikált fizikaiak körében – erősödik fel a kifejezetten az erdélyi menekültekkel szemben táplált ellenszenv, akiknek a munkaerőpiacon is komoly konkurenciát jelenthetnek.

A közgondolkodás egészére inkább a közöny vagy a probléma „hárítása” jellemző, semmint a sorsközösség és a magyar kisebbségekkel való szolidaritás vállalása.

A 10 itemből álló kérdéssorozatra adott válaszok alapján kirajzolódó vélemény típusokat az alább közölt faktoranalízis mutatja be.

	Fac1	Fac2	Fac3	Fac4
A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha Magyarországra települnének				.75496
A magyar kormány minden tőle telhetőt megtesz a szomszéd országokban élő magyarokért			.80076	
A szomszédos országokban élő magyaroknak bele kellene törődniük a helyzetükbe	.74837			
A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha a magyarlakta területeket visszacsatolnák Magyarországhoz				.78501
A szomszédos országok nemzetiségi politikájának bírálata csak rontja az ott élő magyarok helyzetét			.63155	
Magyarországnak a nemzetközi szervezetekhez, pl. az ENSZ-hez kellene fordulnia a szomszédos országokban élő magyarok ügyében	-.36295	.38965	.40650	
A szomszédos országokban élő magyaroknak bele kellene olnadniuk az ottani lakosságba	.72814			

	Fac1	Fac2	Fac3	Fac4
A területi problémák feszegetése háborúba sodorhatja az országot			.64932	
A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha elérnék, hogy az adott országon belül önállóan intézhessék dolgaikat		.36672	.53211	
A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha az ottani lakossággal és kormánnyal megegyezésre tudnának jutni			.64649	
A legtöbb esetben eltúlozzák a szomszédos országokban élő magyarok problémáit		.65227		

A lakosság *több mint egyötöde – 23 százalék* – egyértelműen úgy vélekedik, hogy a határokon túl élő magyar kisebbségek számára az egyetlen megoldás a *sorsukba való beletörődés és a beolvadás*. Az ekképpen vélekedők semmiféle szolidaritást nem vállalnak e kisebbségekkel, mi több, inkább ellenséges indulatokat táplálnak irántuk. Mind a menekültkérdést, mind pedig a magyar menekültek számának növekedését igen súlyosnak ítélik, és egyértelműen helytelenítenék, ha a kormány további magyar menekültek számára biztosítana letelepedési lehetőséget. Bár nem hívei a szélsőségeknek, de elutasítók az itt élő kisebbségekkel szemben is. Emögött éppen úgy egzisztenciális félelmek húzódnak meg, mint a *menekültkérdéssel* kapcsolatos attitűdjeik háttérében. Azt, hogy a mássággal, idegenekkel szemben kinyilvánított véleményük háttérében nem ideológiai megfontolások állnak, bizonyítja, hogy az e véleménycsoporthoz tartozást nem motiválja semmiféle nacionalizmus, az ide tartozók csaknem ugyanolyan közönyösek saját magyarságukkal kapcsolatban, mint a határokon túl élőkével kapcsolatban. Egyértelműen kifejezésre juttatták, hogy nem foglalkoztatják őket sem a magyarság sorskérdései, sem az, hogy ki a jó magyar, ki a jó hazafi. Ugyanakkor úgy vélik, hogy napjainkban azért esik annyi szó a magyarság, a hazafiság és a határokon túl élők problémáiról, hogy eltereljék a figyelmet ennél súlyosabb kérdésekről. Nem találtunk olyan, a kérdezettek társadalmi-demográfiai helyzetére jellemző csoportképző ismérveket, amelyek az e véleményalakzathoz tartozókat dominánsan jellemeznék. Úgy tűnik, hogy e véleményirányzatnál a hasonló attitűdök és a véleményazonosság alapját az egzisztenciális fenyegetettség, a korábban elért pozícióinak elvesztése és társadalmi leszakadása miatti félelem teremti meg. Hasonlóan széles – *22 százalék* – azok tábora, akiknek a kérdéskörrel kapcsolatos véleményét alapvetően a *problémahárítás* jellemzi. Emögött egy más típusú fenyegetettség és félelem dominanciája tapintható ki. Az ekképpen vélekedőkben a kérdéssel kapcsolatos attitűdök közül a hárítás a legjellemzőbb, vagyis, hogy a határon túl élő kisebbségek sorsáért viselt felelősséget és feladatokat a nagypolitikára, a kormányra és a nemzetközi szervezetekre ruházzák. Úgy ítélik meg, hogy a szomszédos országok nemzetiségi politikájának bírálata csak ront az ott élő kisebbségek helyzetén, ami burkoltan egyfajta felmentést is jelent a kisebbségek sorsáért viselt felelősség alól. Ugyanakkor az e vélemény-típussal azonosulók többsége elutasítja a nyílt közönyt, mint lehetséges magatartásformát, és nem fogadja el a kisebbségek beolvadásának alternatíváját. Azzal is egyetértenek, hogy valódi megoldást az önrendelkezés megteremtése jelentene, mégis úgy tűnik, a legjobban elfeledkezni szeretnének minderről, hiszen a kérdés boncolgatása talán éppen e csoport

számára jelenti a legtöbb frusztrációt. Az ekképpen vélekedőket ugyanis az átlagosnál jobban foglalkoztatják a magyarság sorskérdései, de sem a kirekesztés, sem pedig az előítéletesség nem jellemzi gondolkodásukat. Szerintük a magyar népnek másoknál nehezebb sors jutott, és abban is egyetértenek, hogy „ahhoz képest, hogy milyen kis ország vagyunk, igazán sok tudóst és művészt adtunk a világnak”. Azt azonban nem gondolják, hogy a magyar nép jobb vagy tehetségesebb volna más népeknél. E nemzeti büszkeséggel azonban nehezen egyeztethető össze a határokon túl élők problémáinak hátrítása, és e kettősség által okozott frusztráció érzékelhető a válaszokból is.

A fentieknél nem örvend nagyobb társadalmi támogatottságnak – a lakosság 23 százaléka azonosult vele – az a véleménymodell, amely a probléma megoldását egyedül a konszenzuskeresésben látja, vagyis a kisebbségeknek a helyi lakossággal és kormánnyal való megegyezésében és az önrendelkezésének megteremtésében. Az ekként gondolkodók egyként utasítják el az irredentizmust és a kisebbségek „megtagadását” mint megoldási lehetőséget. Az előbb vázolt véleményítípustól abban különböznek, hogy nem kívánják kizárólag a nagypolitika, a kormány és a nemzetközi szervezetek kompetenciájába utalni a kérdést, aminek hátterében a szolidaritáson túl a kormány e kérdéskörrel kapcsolatos politikájával való elégedetlenség is kitapintható. Az e véleményítípussal azonosulóktól idegen mindenféle kirekesztés, előítéletes gondolkodás, a mássággal szembeni elutasítás, a magyarság kérdésében egyértelműen a liberális, befogadó álláspontot képviselik. A véleményalakzatok közül ez az egyetlen, amelyhez tartozás a hagyományos szociológiai paraméterekkel jól leírható: ebbe a csoportba döntően a magasan iskolázott, fiatalabb városlakók tartoznak. Többségük a kormány politikáját kritikusan ítéli meg, és a választásokon az ellenzéki pártokra fogja leadni voksát.

A felnőtt lakosság mindössze egy elenyésző kisebbségének véleményalkotására jellemző tudatosan vállalt és konzekvensen végigvitt irredentizmus. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az irredenta gondolkodásnak egyes elemei nem lehettek fel a lakosság egy részének véleményalkotásában, a többségnél azonban az irredenta motívumok olyan véleményelemekkel keverednek, amelyek arra mutatnak, hogy az ekképpen vélekedők a területek visszacsatolásán kívül más megoldást is ugyanolyan elfogadhatónak tartanak a határon túl élő kisebbségek helyzetének megoldására. A kutatás tapasztalatai arra mutatnak, hogy a hazai közvéleményben dominánsan csak a látens irredentizmus, ill. az irredentista ideológia iránti fogékonyság jelei mutatkoznak meg, a „harcos” és semmitől vissza nem riadó Nagy-Magyarországról ábrándozók azonban egyelőre alig jutnak szerephez a közvélemény alakításában. Ebben szerepet játszhat a területek elvesztésének történelmi távlatba kerülése, a kérdéskör agyonhallgatása és napjaink valósága is. A Jugoszlávia utódállamai között dúló területi háború feltételezhetően józanságra inti azokat is, akik elrettentő példa híján esetleg csatasorba állnának a területi revizionizmus zászlaja alatt. A látens irredentizmusnak két típusát sikerült a közgondolkodásban elkülöníteni, mibenlétüket azonban meglehetősen nehéz definiálni, mivel mindkét véleményítípus számos önellentmondást és gondolati zavart mutat.

A felnőtt lakosság 11 százalékának fejében kibogozhatatlanul összekuszálódtak a szálak e kérdéssel kapcsolatban. Ezt mi sem jellemzi jobban, minthogy bár azzal a tipikusan irredenta állítással is egyetértettek, hogy „a szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha a magyarlakta területeket visszacsatolnák Magyarországhoz”, de az ezzel szöges ellentétben álló másik szélsőséget képviselő állásponttal is egyetértettek, amely szerint „a szomszédos országokban élő magyaroknak bele kellene törődniük

helyzetükbe”. Egynegyedük ennél is továbbmegy, egyetértve azzal a megállapítással, hogy „a szomszédos országokban élő magyaroknak, be kellene olvadniuk az ottani lakosságba”.

Feloldhatatlan ellentmondásba keveredett önmagával a válaszolók azon 12 százaléka is, akik egyrészt egyetértettek azzal, hogy megoldást csupán e területek visszaszerzése jelenthet, másrészt azonban azzal is egyetértettek, hogy „a szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha elérnék, hogy az adott országon belül önállóan intézhessék dolgaikat”, illetve azzal, hogy „a szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha az ottani lakossággal és kormánnyal megegyezésre tudnának jutni”. A válaszadók azon részét, akik a területek visszaszerzésének ideája mellett e konszenzusereső, realista megoldásokat is támogatják, szintén nem nevezhetjük a klasszikus értelemben vett irredentizmus képviselőinek. Mindössze a megkérdezettek 6 százalékát tekinthetjük olyan tudatos irredentának, aki valóban konzekvensen csak a területek visszacsatolását tartja elfogadható megoldásának. E konzekvens irredenták fele is tisztában van e kérdés feszegetésének politikai következményeivel, azzal, hogy ez háborúba sodorhatja az országot.

E fent leírt, és nehezen definiálható vélemény típusok mögött kitapintható azonban néhány, a véleményalkotásban meghatározó szerepet játszó közös motiváció. Ezek közül az első és leginkább dominánsnak mutatkozó a magyarság kérdéséhez való viszony. Az e véleményáramlathoz tartozók számára másoknál fontosabb a magyarság kérdése, amely az átlagosnál inkább foglalkoztatja az ide tartozókat, és abban, hogy ki a magyar, az átlagosnál nagyobb szerepet tulajdonítanak a származásnak. Gondolkodásukat az átlagosnál erőteljesebb nacionalista jegyek jellemzik, ami egyrészt a származásnak és az ősöknek tulajdonított fokozott jelentőségben, másrészt a magyar nép történelmi sorsának és kvalitásainak megítélésében nyilvánul meg. Az ekképpen gondolkodók többsége hajlamos elhinni, hogy különösen nehéz sorsú, ám különösen tehetséges nép vagyunk. Ennek megfelelően tartják kiváltságnak a néphez való tartozást, és utasítják el nemcsak az idegen személyek, hanem az idegen hatások befogadását is. Mindez természetesen inkább csak tendenciaként észlelhető, semmint általános jellemzője e csoportnak, az azonban nem kétséges, hogy alapvetően ez képezi az irredentizmus iránti fogékonyságát. Az objektív jellemzők e csoportok képzésénél sem bírnak túlságosan nagy jelentőséggel, annyi azonban megállapítható, hogy elsősorban az alacsonyan képzett, idősebb, kis városokban és községekben élők alkotják e csoport gerincét.

Anélkül, hogy bagatellizálni kívánnánk a területi revizionizmus súlyát a közgondolkodásban, úgy tűnik, hogy a jelenlegi helyzetben még jó esély van a politikai realizmus pozícióinak megszilárdítására, az asztalra ütögetők elszigetelésére, hiszen az itt leírtakból láthatjuk, hogy a lakosság azon egyharmada, akiktől nem idegen az irredentizmus, még meglehetősen bizonytalan és ingatag, és álláspontja elsősorban attól függ, hogy hol érzi a többséget és a nagyobb erőt. A politikai irracionálizmus felülkerekedése esetén azonban, mint annyi más kérdésben, itt is „bízhatunk” Bibó látnokai képességében, vagyis abban, hogy mint annyian körülöttünk, mi sem kerülhetjük el a szakadékba zuhanást.

Angelusz Róbert–Tardos Róbert

VÉLEMÉNYIRÁNYÍTÓK A SAJTÓRÓL

1. A VIZSGÁLATRÓL ÉS SZEREPLŐIRŐL

Az elmúlt évek közvélemény-kutatásai nyomán szinte közhelyszerűvé vált az a megállapítás, hogy a sajtó, rádió, televízió a társadalmi-politikai intézményrendszer azon kevés összetevői közé tartozik, melyek viszonylag magas társadalmi presztízzsel rendelkeznek. A tájékoztatási eszközök ezt a relatíve kedvező megítélést az intézmények általános tekintélyvesztése idején is többé-kevésbé meg tudták tartani. De az is mindennapi tapasztalat, hogy a különböző tömegkommunikációs eszközök közleményei időnként heves indulatokat váltanak ki, s a műsorok, cikkek, de az újságírók, riporterek is mindennapos kritika tárgyai. Indokolt kissé jobban a sztereotípiák mögé nézni, és alaposabban megvizsgálni a média általános megítélése mögött meghúzódó motívumokat.

Egy 1991 őszén végzett kutatásunk tizenöt tételből álló kérdéssorozata lehetőséget nyújt a tájékoztatással kapcsolatos attitűdök tanulmányozására. A sajátos vizsgálati keretek egyszerre jelentenek előnyt és hátrányt. A minta egy korábban a kulturális-interakciós rétegződésről végzett vizsgálat meghatározott csoportjait, a nyilvánosság szerveződésében véleményirányító pozíciót betöltő személyeket tartalmazta. E „hangadókra” röviden szólva a társadalmi hierarchia magas lépcsőfokain való elhelyezkedés, centrális kapcsolathálózati pozíció és az átlagost jóval meghaladó politikai érdeklődés jellemző. Véleményeik semmiképp sem azonosíthatók egy reprezentatív jellegű felmérés közvélemény-adataival. Egy szempontból azonban többet is mondanak, mivel a véleményirányítói álláspontok bizonyos prediktív erővel is rendelkeznek. Mint intenzív hírfogyasztó, s egyben a nyilvános kommunikáció fórumain aktív szerepet játszó személyeknek nem utolsósorban arra is fontos a befolyásuk, hogy a közvéleményben a médiáról és az újságírókról milyen kép alakul ki.

Kikről is van szó konkrétan e véleményirányító népszerűség esetében? Mivel makro- és mikroszintű hangadók egyaránt előfordulnak köztük (s részarányukat tekintve ezen belül is az utóbbiak dominálnak), nem kifejezetten azok közül a szűkebben vett „véleménycsinálók” közül kerülnek ki, akik a kommunikációs mező centrumában a médiászálakat mozgatják. Kétharmaduk végzett legalább középiskolát, s megközelítőleg egyharmaduk diplomás. Körülbelül 40 százalékuk tölt be valamilyen (legnagyobb részük középszintű) vezető pozíciót. Az egynegyednyi fizikai foglalkozású között a szakmunkások vannak többségben. E népszerűség kétharmada lakik városokban, ezen belül 30 százaléka a fővárosban. 31 százalékuk volt egykor tagja az MSZMP-nek, 1990-es (választási) és 1991-es pártpreferenciájuk ugyan-

akkor kevésbé különbözik a szélesebb népességétől (1990-ben – retrospektív adatok alapján – legtöbben közülük az MDF-re, majd az SZDSZ-re szavaztak, 1991 őszére pedig körükben is a FIDESZ lépett a legnépszerűbb párt szerepébe.)

Bizonyos adatok ugyanakkor arra utalnak, hogy egy részüknek mind a formális, mind az informális kapcsolathálózati pozíciója romlott a rendszerváltás nyomán, noha egészükben a felvétel időpontjában is igen jelentős, az átlagosat jóval meghaladó szociális tőkével rendelkeztek. Némileg csökkent köztük a felső szintű vezetők aránya (egy részük alacsonyabb vezető beosztásba került, s elég sokan léptek át a magánvállalkozások területére). A kapcsolathálózati adatok a „gyenge kötésű” szálak némi megcsappanását jelzik, és a mikro-környezeten belüli – közvetlenebbül véleményirányítási – vonatkozásokban is észlelhető bizonyos presztízsvesztés (1991-ben 1987-hez képest kevesebben érezték magukat centrális pozícióban a munkahelyi, illetve a szomszédsági kontaktusok terén). 28 százalékuk érezte úgy egy-két évvel a rendszerváltás után, hogy „véleményét kevésbé veszik figyelembe, mint azelőtt”. (Azok aránya csak 11 százalékot ér el, akik befolyásuk növekedését érzékelték.)

2. VÉLEMÉNYEK A SAJTÓRÓL – KRITIKUS ÖSSZKÉP

Vitathatatlan tény, hogy a monolitikus sajtóstruktúrából a plurális nyilvánosság feltételei közé való átmenet alapján módosította a magyar médiaviszonyokat. Talán az is megkockáztatható, hogy a tömegkommunikáció volt az a terület, ahol a rendszerváltással összefüggő pozitív változások a legszembeszökőbben jelentkeztek. A kitágult nyilvánosság felszabadító élménye ugyanakkor számos új elvi probléma jelentkezésével is együtt járt. Nem kétséges, hogy a média politikai tényező, de a politikai tényezők még hajlamosak is arra, hogy ezt a jelentőséget fel is értékeljék (a magyar politikai élet éppenséggel nem kivétel e tendencia alól). A tömegkommunikáció ellenőrzése körüli feszültségek a kilencvenes parlamenti választások előtt határozottan megjelentek, s ezek a konfliktusok a későbbiekben ismeretes módon csak élesebbé váltak. Központi alkatúrgyként és harci kérdésként jelent meg az egyes médiumok feletti „osztzkodás”, s 1991 őszére, vizsgálatunk idejére az álláspontok egyre távolabb kerültek egymástól.

E szembenállások lecsapódásaként alapján két, különböző típusú kritika körvonalazódott a tévével, rádióval, sajtóval kapcsolatban. A liberális médiafelfogás hívei – a sajtó autonóm szerepét és a nézetpluralizmus médiabeli garanciáit hangsúlyozva – azokat a tendenciákat bírálták, amelyek főként az elektronikus média fölötti kormányzati befolyás növelésére irányulnak. Egy ellenkező előjelű álláspont viszont éppen a sajtó túlzott kritikai hangvételében, az újságírók túlságos kívülrőlállásában – és ilyen értelmű „felelőtlenségében” –, valamint a média ellenzéki elfogultságában jelölte meg a bajok forrását.

1991-es vizsgálatunk egy olyan kérdéssorozatot is tartalmazott, mely a fenti kritikák széles spektrumát fogta át. Mindkét kritikátípusra több példát tartalmaz, de néhány olyan tétel is bekerült a kérdéssorozatba, amelyek a médiával való elégedettség kifejezésére, a pozitív változások elismerésére is módot adtak. Az alábbi táblázat az egyetértés sorrendjében mutatja be a tizenöt kijelentést.

1. táblázat
A tájékoztatásról való vélemények alapmegoszlásai (százalékban)

	egyetért	részben egyetért	nem ért egyet	nincs véleménye
Az újságírók semmivel sem végzik rosszabbul a dolgukat, mint a más szakmákban dolgozók.	72	17	8	3
Az újságíróknak több felelősségtudatot kellene tanúsítaniuk.	59	25	11	5
Nagyon sokan vannak, akiknek a hangját senki sem képviseli a sajtóban.	57	22	12	9
A televízióknak jobban kellene tükröznie az ellentétes nézeteket a politikai vitákban.	54	22	20	4
Ma is túlságosan erős a kormány beleszólása a tájékoztatásba.	52	23	18	7
A szélsőséges álláspontoknak nem szabad helyt adni a televízióban.	46	24	27	3
Túl nagy a pártok befolyása a tájékoztatásra	43	32	19	6
A televízió egyre inkább a kormány álláspontjához igazodik.	43	30	23	4
Manapság túl sok a sajtóban a megbízhatatlan információ.	42	39	16	3
Túl sok hazai lap került külföldi magántulajdonba.	36	20	16	28
Igazán megbízható, mértékadó lap ma sincs Magyarországon.	36	27	27	10
A sajtó ma lényegében kifejezi a közvéleményt.	29	46	21	4
A tájékoztatás ma hiteles képet ad arról, ami az országban történik.	21	44	32	5
Magyarországon a sajtószabadság eléri a nyugati országok szintjét.	15	23	43	19
Egészében véve a sajtó ma túlságosan ellenzéki.	12	27	53	8

Bár a vélemények egésze legalábbis ambivalenciát tükröz, egyfajta – igen visszafogott – elismerés is kifejeződik a véleményirányítók részéről a média teljesítménye iránt. Mikor más területek művelőihez viszonyítanak, alig vannak olyanok, akik kétségbe vonnák, hogy a kommunikátorok felkészültsége összességében eléri más szakmák képviselőit. Valamivel magasabb az egyetértő, mint az elutasító vélemények aránya a közvélemény megfelelő tükrözését illetően is. Mindezzel együtt a kritika nagy nyomatékkal jelenik meg a kirajzolódó öszképben. A pozitív kijelentések zöme az egyetértési rangsor vége felé helyezkedik el. Különösen erőteljesek a kételyek az iránt, hogy a sajtószabadság elért szintje máris a legmagasabb nemzetközi mércékkel volna mérhető. A kritikus vélemények esetében ugyanakkor egy kivétellel az egyetértés dominál az elutasítással szemben. Az egy kivétel – mikor az igenlő válaszok aránya valamennyi tétel közül a legalacsonyabb szintet érte el – az a kijelentés, amely túlzott ellenzéki séget rótt fel a sajtónak. Meglehetősen egyöntetű ugyanakkor a politika (a kormány, pártok) médiára telepedését kifogásoló vélemények elfogadása. A jogosulatlan kormánykontroll bírálata mellett azonban az a más irányú kritika is általános,

amely a sajtó fokozott felelősségére, a megbízhatatlan információk túlságos előfordulására, a komoly lapok hiányára figyelmeztet. A sajtó autonómiájának számonkérése mellett tehát az önnön normáitól elszakadó kommunikációval szembeni fenntartások is nagy súllyal jelentkeznek a véleményekben.

Az alapján kritikus öszkép a pozitív és a negatív tartalmú vélemények közvetlen egybevetésekor egyértelműen megmutatkozik. A médiával szembeni elégedettség indexét a 15 (4 pozitív és 11 negatív irányú) kijelentés együttes mérlegével határoztuk meg.³ A megkérdezetteknek mindössze 27 százaléka sorolható válaszi alapján az egészében elégedettek közé (akiknél tehát a mérleg nyelve összességében a pozitív irányú vélemények felé mutat). 7 százalékot ér el azok aránya, akiknél az elismerő és a kritikus válaszi éppen kiegyensúlyozták egymást. A 65 százalékos többség esetében a negatív vélemények kerültek túlsúlyba. A médiának az intézmények közti viszonylag magas presztízse, amelyről cikkünk elején tettünk említést, tehát a tapasztalatok szerint nem párosul általános elégedettséggel. Véleményirányító mintánk esetében legalábbis ez a helyzet.

3. A SAJTÓ IRÁNTI BEÁLLÍTÓDÁSOK TÍPUSAI

A hogy az egyedi vélemények is véleményegyüttesekbe szerveződnek alapmotívumaik hasonlósága alapján, a vizsgálat alanyai is többé-kevésbé világos körvonalú csoportokba sorolhatók az általuk képviselt beállítódásoknak megfelelően. E tipológiai elemzés kézenfekvő eljárása az általunk alkalmazott klaszteranalízis, mely egyszerre rajzolja ki az alapul szolgáló nézetegyütteseket, és választja el egymástól a beállítódásaik alapján jellegzetesen eltérő válaszi csoportokat. Különböző megoldások összevetése után, empirikus vizsgálódásunk révén egy háromosztatú tipológiát találtunk kellőképp pregnánsnak a média iránti beállítódások további elemzéséhez. A következőkben e három – „vélemény”- és válaszi együttest mutatjuk be a tipológia szempontjából rendezve, úgy, hogy az egyes típusokhoz tartozó véleményeket a szemléletesség érdekében az egyetértő átlagtól való (pozitív vagy negatív irányú) eltérések mértékével jellemezzük.

A klaszteranalízis útján végrehajtott tipológiai elemzésnél az egyik legneuralgikusabb művelet az egyes klaszterek értelmezése és a tartalmukat megfelelően lefedő címkék megtalálása. A mi esetünkben aránylag csekélyek az értelmezési problémák. A harmadik, „elégedett” klaszter elnevezése különösen problémamentes, mivel (pozitív előjellel) ez foglalja magába a médiára vonatkozó valamennyi pozitív állítást, és egyértelműen elutasító jelleggel az összes kritikus véleményt. A „konzervatív kritika” klaszterének elnevezésénél részben azokra a jellegzetességeket vettük alapul, melyekben a sajtó liberális jellegével, „túlzott nyitottságával” szembeni bizalmatlanság tükröződik (a felelőtlenség, a megbízhatatlan információk, a szélsőséges véleményeknek való helyt adás felelőtlensége, az újságírók felkészültségével szembeni kételyek hangoztatása). Másrészt azoknak a politikailag motivált álláspontoknak a nyomatékos megjelenésére gondoltunk, melyek a sajtó túlzott ellenzéki ségét kifogásolják, illetve a kormányzati sajtópolitika beavatkozásaival szembeni bírálatokat erőteljesen elutasítják. Ez utóbbi szempontból a konzervatív elnevezés azért is jogosult, mivel az alapul szolgáló vélemények a magát konzervatívként definiáló kormánykoalíció tájékoztatópolitikáját védelmezik.

2. táblázat

A média iránti beállítódások tipológiája (nem hierarchikus klaszteranalízis; az átlagtól való eltérések százalékban)

	Liberális kritika	Konzervatív kritika	Elégedettség
Ma is túlságosan erős a kormány beleszólása a tájékoztatásba	+22	-46	-28
A televízió egyre inkább a kormány álláspontjához igazodik	+18	-31	-31
Túl nagy a pártok befolyása a tájékoztatásra	+15	-3	-39
A televízióknak jobban kellene tükröznie az ellentétes nézeteket a politikai vitákban	+14	-9	-25
Nagyon sokan vannak, akiknek a hangját senki sem képviseli a sajtóban	+9	+5	-30
Egészében véve a sajtó ma túlságosan ellenzéki	-7	+54	-7
Az újságíróknak több felelősségtudatot kellene tanúsítaniuk	+1	+36	-22
A szélsőséges álláspontoknak nem szabad helyt adni a televízióban	-6	+34	-1
Magyarországon a sajtószabadság eléri a nyugati országok szintjét	-13	+25	+24
Igazán megbízható, mértékadó lap ma sincs Magyarországon	+6	+24	-29
Manapság túl sok a sajtóban a megbízhatatlan információ	+3	+18	-17
Túl sok hazai lap került külföldi magántulajdonba	+3	+13	-14
A tájékoztatás ma hiteles képet ad arról, ami az országban történik	-9	-8	+29
A sajtó ma lényegében kifejezi a közvéleményt	-2	-22	+17
Az újságírók semmivel sem végzik rosszabbul a dolgukat, mint a más szakmákban dolgozók	+4	-49	+12
n=	182	34	66
a mintán belüli részarány	65%	12%	23%

A három közül talán az első, „liberális” klaszter elnevezése a legkevésbé egyértelmű. Kétségtelen, hogy ez a – legnagyobb létszámú – csoport bizonyos szempontból a legheterogénebb, mivel a beavatkozó sajtópolitikával szembeni kritikák széles spektrumát fogja át, s korántsem állítható, hogy ezek mögött az álláspontok mögött kizárólag (általánosabban vett) liberális társadalmi-politikai felfogások húzódnának meg. Azonban domináns módon mégis a sajtó autonómiáját szorgalmazó, liberális tájékoztatáspolitikai attitűdök (a kormány és a pártok befolyásának visszaszorítása) határozzák meg a klaszter jellegét, s ezzel a profillal áll összhangban a pluralisztikus, nyitott média szorgalmazása is e nézetegyüttesben (a viták tükrözésére, a politikai színskála egészének leképezésére irányuló véleményekkel).

Ha a konkrét értékek jelentőségét nem is kell eltúlozni, röviden ki kell térni az egyes típusok mintán belüli arányára. Az elégedett típus egynegyedes részese ahhoz a jól elkülönülő csoporthoz áll közel, akiknél a pozitív vélemények túlsúlya volt megfigyelhető a negatívokkal szemben. A kritikus felfogások képviselőinek döntő része – több mint négyötöde – a liberális jellegű klaszterhez sorolódott, míg a konzervatív kritikát egy aránylag kis létszámú, de igen markáns profilú csoport képviseli. Mint a fenti táblázatok is utaltak rá, e két utóbbi csoport relatív arányában nem a különböző típusú bírálatok elterjedtségében meglévő különbségek tükröződnek elsősorban (négyeszeres, ötszörös eltérésekről semmi képp sincs szó; láthattuk, egy item kivételével valamennyi kritikus véleménynél nagyobb volt az egyetértő, mint az elutasító válaszok előfordulása). Az adatok inkább úgy értelmez-

hetők, hogy a népesség jóval nagyobb része áll egészében közelebb egy liberális, mint egy konzervatív jellegű médiafelfogáshoz.

Az egymással sok szempontból élesen szemben álló, de egyaránt kritikus csoportoknak a mintán belüli túlnyomó többsége ugyanakkor jól képezi le azt az 1991 vége felé jellemzően fennállt helyzetet, amikor szinte valamennyi hangadó társadalmi csoport elégedetlenül tekintett a médiára, mert úgy látta, hogy a másik fél uralja azt. (Kérdés, hogy mennyiben csökkent az elmúlt egy-két év során – amikor a kormányzati pozíciók a médiában egyértelműen megerősödtek – a saját pozíció itt megfigyelt alulértékelése.)

Az egyes típusok társadalmi-demográfiai jellegzetességeinek számbavétele maga is hozzájárulhat a klaszterprofilok tisztázásához.

Az elemzések szerint az alapvető objektív mutatók közül az iskolai végzettség és az életkor mutatja a leginkább szignifikáns összefüggést a típusokkal.

3. táblázat

A média iránti beállítódástípusok iskolázottsági és életkori összetétele (százalékban)

	Liberális kritika	Konzervatív kritika	Elégedettség
8 általános és alatta	35	29	27
középiskola	39	32	26
diploma	27	38	47
	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>
35 év alatt	18	0	18
35 és 44 év között	26	27	30
45 és 54 év között	26	18	32
55 és fölött	30	56	20
	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>

Az adatokból kitűnő két legegységesebb tendencia a konzervatív kritikának az idősebb korcsoportokra, valamint az elégedett attitűdnek a magas iskolázottságra való koncentrálódása. Az előbbi eredmény kevésbé meglepő, mivel egybeesik azokkal a tapasztalatokkal, melyek szerint a konzervatív társadalmi, politikai felfogások elsősorban az idősebb generációkban (illetve a II. világháború előtt született kohorszokban) rendelkeznek erős gyökerekkel. Már nem ilyen kézenfekvő az a tény, hogy a diplomások túlreprezentáltak a médiával elégedettek csoportjában. Az értelmiségiek ugyanis általában más társadalmi csoportokhoz képest kritikusan nyilvánulnak meg a társadalmi élet különböző kérdéseiről.

Az eredmény interpretálásához elméletben többfajta lehetőség merülhet fel. Egyik verzióként a médianyilvánosságának a különböző társadalmi rétegek számára eltérő hozzáférhetősége jöhet szóba. Már a 70-es, 80-as években végzett elemzések is felhívták a figyelmet az értelmiségi szereplők túlreprezentáltságára a tömegkommunikációs tartalmakban.⁷ A rendszerváltás első időszakában – már csak a politikai témák előtérbe kerülése miatt – feltehetően még erősödött is ez a tendencia. A szóban forgó tényezővel kapcsolatban már vizsgálatunkból is állnak rendelkezésre bizonyos adatok, ha nem is a médiatartalmak elemzéséből, hanem a megkérdezettek személyes válaszaiból.

A kommunikációs szereplés – mint korábban már utaltunk rá – eleve egyike volt azoknak az indikátoroknak, amelyek alapján eredeti vizsgálatunk mintájából a (makroszintű) véleményirányító csoportokat körülhatároltuk. 1991. őszi felvételünk során újabb kérdéseket tettünk fel, most már arra vonatkozóan, hogy az elmúlt egy-két évben szerepeltek-e a minta

tagjai a rádióban, tévében, sajtóban.⁸ Emellett az arra vonatkozó kapcsolathálózati információkat is figyelembe vettük, hogy (különböző foglalkozási csoportok között) valakinek az újságírók körében, illetve (különböző intézmények között) valamelyik médiumnál vannak-e nexusai.⁹

Az említett négy tételből egy (egyszerű összegzésen alapuló) indexet, a médiaközelség-távolság indexét alakítottuk ki. A négyfokú skála szerint a minta tagjainak mintegy fele (48 százalék) nem mondhat magáénak médiaszereplést, illetve nexust, míg a többieknek nagyobb része egy vagy két szálon kapcsolódik a tömegkommunikációs eszközökhöz. (A későbbi elemzéshez az alacsony előfordulás miatt a maximális „négypontosokat” a „hárompontosokhoz” soroltuk.) Kézenfekvő módon, a véleményirányító csoportok közt alapvető eltérés van e tekintetben: a makroszintű hangadók átlagos indexpontszáma 1,5-höz, a mikroszintűké 0,5-höz áll közel.

A médiaközelségnek az iskolázottság valóban egyik alapvető meghatározója. Az erre vonatkozóan elvégzett regressziós elemzés két tényező, az iskolai végzettség és az anyagi, jövedelmi helyzet (egymáshoz közeli) befolyását mutatta ki. Tehát a médiához való hozzáférés nagy vonalakban a műveltségtől és a vagyontól függ. A műveltség a nyilvános szereplés készségei, a vagyon főként a szükséges nexusok oldaláról járul hozzá a médiával való közeli kapcsolathoz.

Ami azonban a kérdéses hipotézis közvetlen bizonyítéka lenne, a médiaközelség indexe csak nagyon gyengén, statisztikailag nem szignifikánsan függ össze a médiával való elégedettséggel. Ennek az elemzésnek a során – ezúttal az elégedettség mozzanatát kiemelve – egy olyan indexet vontunk be, amely a kérdéssorozat itemei közül a (médiá szemponjtjából) pozitív és negatív vélemények egyenlegén alapult.¹⁰ Nem igazolható tehát empirikusan az az összefüggés-láncolat, amely a diplomás véleményirányítóknak a tájékoztatásról való kedvezőbb véleményét a médiák könnyebb elérhetőségével magyarázná.

Az előzővel összefüggő további motívumként jöhet szóba az az általános tapasztalat, hogy a médiatartalmak témastruktúrája közelebb áll az iskolázottabb, mint az alacsonyabb végzettségű csoportok érdeklődési profiljához. Az értelmiségiek inkább megtalálhatják a sajtóban, műsorokban az őket foglalkoztató témákat. Ha az előző feltevést az adatok nem támasztották alá, erről viszont azt kell elmondanunk, hogy jelen vizsgálatunk nem tartalmaz olyan adatokat, melyekkel működését lemérhetnénk, megerősíthetnénk vagy elvethetnénk.

A fentiek mellett egy olyan interpretációs lehetőség is felvethető, melyhez a jelen vizsgálatból szintén nem áll rendelkezésre közvetlen adalék. Itt a vizsgálat időpontját, a rendszerváltás látványos fordulataihoz még viszonylag közel lévő 1991-es dátumot kell mindenekelőtt figyelembe vennünk. Többé-kevésbé általánosan elismert, hogy az 1989-es, 1990-es időszak legnagyobb horderejű változásainak egyike a nyilvánosság strukturális átalakulása volt. Nem túl merész feltevés, hogy a véleménynyilvánítási lehetőségeknek, sajtószabadságnak nagyobb értéket tulajdonító értelmiségiek¹¹ az átlagosnál magasabbra értékelték a rendszerváltás médiavívmányait, a nyilvánosság pluralizálódását. S ez az attitűd talán arra az időszakra (így a vizsgálat tájára) is kivetülhetett, amikor már egyre több kritikus vélemény fogalmazódott meg a média, különösen az elektronikus sajtó működéséről.

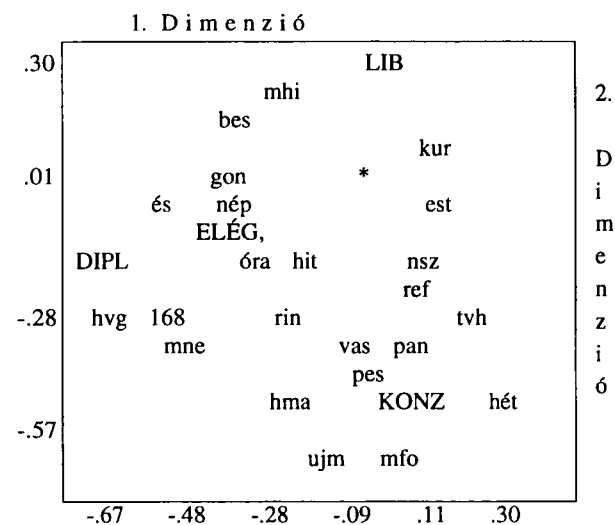
4. BEÁLLÍTÓDÁSOK ÉS MÉDIAPROFILOK

A fenti hipotézishez bizonyos háttérrel nyújt az egyes beállítódási típusoknak, illetve iskolázottsági csoportoknak az eszközhasználati szokásokból kirajzolódó médiaprofilja. A vizsgálat viszonylag részletes adatokat tartalmaz az adott időszak mediakínálatából: az információs jellegű rádió- és televízióműsorok hallgatottságáról és nézettségéről, az országos napilapok és a társadalmi-politikai hetilapok olvasottságáról (s a rádió- és a tévéműsorok esetében ezek kedveltségéről is). Az alábbi elemzéshez egy, a kategoriális (és nem-kategoriális) adatok átfogó kezelésére alkalmas módszert (OVERALS) használtunk fel.¹²

A kirajzolódó két dimenzió közül a második értelmezése a kézenfekvőbb. Mivel a dimenziók szerkezeti jelentőségét jelző saját értékek közt nincs lényeges különbség (0.35, illetve 0.31), indokolt ez utóbbiról szólni előbb. A függőleges tengely a *kormánypárti* és az *ellenzéki* orgánumokat választja külön. A kormánypárti póluson az Új Magyarország és a Magyar Fórum helyezkedett el, és hozzájuk kapcsolódott a Hét, a Heti Magyarország, a Pesti Hírlap, a Panoráma, a Vasárnapi Újság, a Magyar Nemzet. Az ellenzéki póluson a Magyar

1. ábra

Médiabeállítódási és iskolázottsági csoportok médiafogyasztási profilja (OVERALS, kétdimenziós változat)¹³

LIB=liberális kritika

KONZ=konzervatív kritika

ELÉG=elégedettség

DIPL=diplomások¹⁴

tvh=TV-Híradó

hét=Hét

pan=Panoráma

est=Esti Egyenleg

vas=Vasárnapi Újság

gon=Gondolatjel

168=168 óra (rádió)

kur=Kurír

nsz=Népszava

pes=Pesti Hírlap

ujm=Új Magyarország

mhi=Magyar Hírlap

nép=Népszabadság

mne=Magyar Nemzet

ref=Reform

mfo=Magyar Fórum

rin=Ring

hma=Heti Magyarország

hit=Hitel

óra=168 óra (lap)

bes=Beszélő

és=Élet és Irodalom

hvg=HVG

Hírlap és a Beszélő foglalt helyet, s hozzájuk társult a Kurír, a Gondolatjel, az Élet és Irodalom, a Népszabadság, az Esti Egyenleg. Az ábráról világosan leolvasható, hogy a dimenziót a „konzervatív kritika” és a „liberális kritika” beállítódási ellentétpárja feszíti ki a kormánypárti, illetve az ellenzéki orgánumok oldalán.

A vízszintes tengely jelentése kétségtelenül kevésbé egyértelmű, mivel a két pólus igen különböző jellegű orgánumokat foglal magába. Az alaposabb áttekintés azonban azt jelzi, hogy a tengely egyik oldalán olyan lapok, műsorok helyezkednek el, melyeknek meglehetősen *heterogén*, és viszonylag széles közönsége volt (mint a Hét, a TV-Híradó, a Panoráma s az Esti Egyenleg¹⁵, illetve az olyan „bulvárjellegű” lapok, mint a Kurír, Reform). A másik térfélen viszont a főként értelmiségiek által favorizált, viszonylag szűkebb és *homogénabb* közönségű, elit jellegű orgánumok csoportosultak (mint a HVG, az Élet és Irodalom, a Magyar Nemzet, a 168 óra, a Beszélő, a Népszabadság). E tengely jellegét az iskolázottság határozza meg: a (korábban tárgyalt jellegzetességeik miatt kiemelt) diplomások a tengely egyik végpontján helyezkednek el.

A diplomások kirajzolódó médiaprofilja további adalék ahhoz a kérdéshez, hogy a csoport tagjai miért voltak túlreprezentáltak a médiákkal elégedettebb véleményirányítók között. Ha az ábra információit továbbgondoljuk, megállapítható, hogy összességében a diplomások jellemezhetők a legsokrétűbb médiafogyasztással. Ők az elitorgánumok elsősorú vevői, de a tömegműsorok, lapok közönsége közt is megtalálhatók. És ott vannak középtájon a másik tengelyen is, mind a kormánypárti, mind az ellenzéki pólus felé nyitottan. Ha egyéni szinten nem is sikerült közvetlen összefüggést kimutatni a tájékozódás sokrétűsége és az elégedettség között, csoportszinten mindenképpen igaznak tűnik, hogy az elmúlt években az értelmiségiek profitáltak leginkább a médiapluralizmus előnyeiből.

Kicsit már a közelmúlt eseményei felé tekintve az a következtetés is levonható, hogy az értelmiségi médiaattitűdöket viszonylag kevésbé érintették az egy-egy médian vagy műsортípuson belüli kiegyensúlyozatlanságok. Kevésbé vannak egyenként rájuk utalva. kevésbé sérthették őket azok az egyoldalúságok, amelyek egy-egy tömegorgánumot külön-külön jellemeznek. Fokozott érzékenységgel reagálhattak viszont azokra a veszteségekre, amelyek a médiastruktúra egészének pluralizmusát érték.

JEGYZETEK

¹ A kulturális-interakciós rétegződésvizsgálat az ELTE Szociológiai Intézet és a Magyar Közvélemény-kutató Intézet együttműködésében 1987-ben és 1988-ban két hullámban folyt le mintegy 3000 fős országos reprezentatív mintán. A vizsgálat egyik metszete a nyilvánosság-rétegződés egy tipológiájának kidolgozása volt. Ennek során nyolc kommunikációs réteget, s ezen belül két makro- és két mikroszintű („hivatalos” és „autonóm”) véleményirányító csoportot különböztettünk meg. 1991 őszén a nyilvánosság rétegződésében végbement változások nyomán követése végett a négy véleményirányító csoport tagjait, 303 személyt kerestünk fel újra a Szonda Ipsos kérdézbiztosainak közreműködésével. E kérdőív részét képezte a fent említett tizenöt tételes kérdéssor.

² A kommunikációs irodalom véleményirányítókkal kapcsolatos terminológiájában egyébként meglehetősen sok a tisztázatlanság. Rosenau – aki maga is egy közönségtipológia kialakítója – az itt fellelhető terminusok „dzsungeléről” ír (Citizenship Between Elections. Free Press, 1974). A véleményirányítási megközelítés további áttekintésére lásd például E. Katz–P. Lazarsfeld Personal Influence (Glencoe 1956), A. Hero Opinion Leaders in American Communities (Boston, 1959), E. Laumann–F. Pappi Collective Action (Academic Press, 1976) munkáit.

³ A véleményirányítói pozíció meghatározásakor olyan kritériumokat alkalmaztunk – a sajtóban, rádióban, tévében való időnkénti szereplés, intenzív tájékozódás, komoly szerep a munkahelyi, szomszéd-sági környezet érdekképviseletében –, amelyek eleve nagy valószínűséggel jelzik e személyek kitüntetett befolyását a személyes kommunikáció véleményformáló folyamataiban.

⁴ Vizsgálatunk részletesebb tipológiáját Átrétegződő nyilvánosság c. kéziratunk tartalmazza (Budapest, 1990).

⁵ Mind 1988-ban, mind 1991-ben Nan Linnek azt a módszert alkalmaztuk a „gyenge kötések” mérésére, mely mintegy két tucat foglalkozásra vonatkozóan kérdezi meg, hogy a megkérdezetteknek vannak-e közöttük közelebbi vagy távolabbi ismerősei.

⁶ A klaszterek azokat a megkérdezetteket nem foglalja magába, akik a kijelentések többségénél nyíltan vagy rejtetten vélemény nélkülieknek bizonyultak (végig „nem tudom”-mal válaszoltak, vagy sorozatosan egyetértettek valamennyi – pozitív vagy negatív irányú – itemmel).

⁷ Lásd erről Jakab Zoltán „Kik szólnak meg a rádióban és a televízióban?” c. tanulmányát (TK Közlemények, 1972., 31.sz.)

⁸ Mintánk tagjainak 9 százaléka mondta, hogy a megelőző egy-két év során a rádió vagy a televízió valamelyik műsorában megfordultak, míg az újságok esetében 24 százalék volt azok aránya, akiknek a neve előfordult valamelyik lap hasábjain az adott időszakban (ezen belül az országos napilapoknál 4, a helyi lapoknál 11, a hetilapoknál vagy folyóiratoknál 10 volt a szóban forgó érték).

⁹ A megkérdezettek 44 százaléka válaszolta, hogy ismer (s ezen belül 28 százaléka mondta, hogy jól ismer egy vagy több) újságíró, és 17 százalék nyilatkozott úgy, hogy vannak kapcsolatai valamelyik tömegkommunikációs eszköznél.

¹⁰ Az elégedettség indexének számítási módja:

(egyetértés – egyet nem értés a pozitív irányú itemekkel)

(egyet nem értés – egyetértés a negatív irányú itemekkel).

¹¹ Erre vonatkozóan bizonyos adalékokkal vizsgálatunk is szolgál. A felvételben szerepelt ugyanis az az Inglehart-féle posztmaterializmus index, melyben a véleménynyilvánításra (valamint az ehhez jellegében közel álló, a kormánydöntések befolyásolására) vonatkozó tételeket valóban az értelmiségiek helyezték a legmagasabbra.

¹² Egymással párhuzamosan hat változóegyüttest vontunk be az elemzésbe: 1. rádióműsorok kedveltsége (hallgatnak-e meghatározott műsorokat). 2. tévéműsorok kedveltsége (nézik, és -mivel a szóban forgó műsorok nézettsége meglehetősen általános – kedvelik-e őket). 3. országos napilapok olvasása 4. társadalmi, politikai hetilapok olvasása. 5. a médiaattitűdök típusai (dummy változóvá alakítva a fent leírt három típus). 6. iskolázottság (diplomás–nem diplomás dichotómiában).

¹³ A közölt elemzés során az iterációk számát 10-ben maximáltuk.

¹⁴ A diplomás–nem diplomás dichotómia képezi a változó alapját.

¹⁵ Itt ismét utalni kell a felvétel időpontjára: 1991 őszén az Esti Egyenleg még új, kevésbé bevezetett műsor volt, melyet akkori (7 óra előtti) adásidejében a későbbihez képest viszonylag nagy, de jellegtelen közönség nézett. Nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy az adott sémán belül a műsor a következőkben (késő esti adásidejében) áttolódott az elit jellegű műsorok térfelére.

Bartók János

PÁRTPREFERENCIÁK

MAGYARORSZÁGON – 1992–1993

1992 decemberében egy országos reprezentatív vizsgálat keretében kísérletet tettünk arra, hogy a szokásos pártszimpátia-méréseken túl képet alkossunk a pártpreferenciák szociológiai meghatározóiról. Egy évvel később egy hasonló vizsgálat kapcsán lehetőség nyílt arra, hogy megvizsgáljuk a pártszimpátiák változásait, illetve azt, hogy az eltelt egy év során módosultak-e a szavazótáborok szociológiai jellemzői, s mely jellemzők tekinthetők többé-kevésbé stabilnak, és melyek azok, amelyek esetlegesnek, mulandónak bizonyulnak.¹ A vizsgálatoknak nem az volt a céljuk, hogy választási előrejelzést adjanak, hanem hogy feltárják azoknak a társadalmi-kulturális miliőknak a jellegzetességeit, amelyekből az egyes pártok szimpatizánsai verbuválódnak. Erre a célra olyan többváltozós elemzéseket használtunk, amelyek alkalmasak arra, hogy az egyes szociológiai változók közötti kölcsönhatásokat kiszűrjék.

Hasonlítsuk össze a két vizsgálat (1992., illetve 1993. december) eredményeit²:

	FIDESZ	SZDSZ	MSZP	MDF	KDNP	FKGP
1992	29	8	7	6	3	3
1993	15	6	15	7	5	4

A többi pártra adott szavazatok (az első szám 1992-es, a második 1993-as adat): Vállalkozók Pártja 2,3, 0,9; Köztársaság Párt 2,2, 1,3; MSZMP (Munkáspárt) 1,6, 1,1; Agrárszövetség 0,6, 1,1; MSZDP (Magyarországi Szociáldemokrata Párt) 0,6, 0,6; NDSZ (Nemzeti Demokrata Szövetség) 0,4, 0; Zöld Alternatíva n. a., 0,8; Magyar Igazság és Élet Pártja n. a., 0,4; Egységes Történelmi Kisgazdapárt n. a., 0,2; Egyéb pártra szavazott 0,6, 1,1; nem menne el választani 12,5, 10,2; nem tudta eldönteni 13,7, 25,8; nem válaszolt 5,4, 4,1. Feltűnő, hogy bár a választási hajlandóság valamelyest növekedett, majdnem duplájára nőtt a bizonytalanok aránya 1993 decemberében, az egy évvel azelőttihez képest.

Feltűnő a liberális pártok – elsősorban a FIDESZ – visszaesése, az MSZP nagyarányú előretörése (a biztosan szavazni elmenők között első helyre került) és a kormányzó koalíció pártjai iránti enyhén erősödő szimpátia. Itt szükséges hangsúlyozni, hogy az 1993-as kérdés lebonyolítása alatti időszakban hunyt el Antall József. A tömegkommunikációs eszközök – elsősorban a televízió – részletesen és hosszasan foglalkozott a miniszterelnök halálával és a temetési szertartással, illetve ezek kapcsán magával az MDF-fel és a koalíciós

pártokkal. Az előbbieket miatt nehéz megállapítani, hogy a koalíciós pártokra adott szavazatok arányának kismértékű növekedése valójában minek a hatására következett be, a pártpreferenciák jobbra tolódásának, egy felfelé ívelő tartós trendnek az előjele, vagy néhány hónap alatt lecsengő ideiglenes jelenség. Erre a kérdésre választ csak a később megismételt közvélemény-kutatások, illetve maga az 1994-es választások adhatnak.

PÁRTPREFERENCIÁK 1992. DECEMBERÉBEN

A FIDESZ szavazóira vonatkozóan hét változót talált a regressziós elemzés szignifikánsnak, ezek a jellemzők – az egyenletbe bevonás sorrendjében – a következők: fiatalok (30 év alatti életkor [béta = 0.3008], illetve nem idősebb 50 évesnél [béta = -0.135]), nem vallásosak (béta = -0.101), elvégezték a nyolc általánost (béta = -0.103), jellegzetes családtípus az egyedülálló szülő – gyerek(ek) (béta = 0.077), nem végeztek egyetemet (béta = -0.073), nem munkanélküliek (béta = -0.065). Ezekkel a változókkal az összvariancia 12,56%-a értelmezhető ($R = .35$, $R^2 = 0.1256$).

A szabaddemokratákra voksolóknál az elemzés a legjellemzőbbnek a 18 éven aluli gyermekek számát találta (béta = 0.128), ez a változó egyben kiszorította az egyenletből a jellegzetes életkori csoportot (40–50 évesek) a két változó közötti kapcsolat miatt. További jellemzői a csoportnak az átlagosnál magasabb egy főre jutó jövedelem (béta = 0.093), elvégezték a nyolc általánost (béta = 0.088), elvégezték az egyetemet (béta = 0.078), valamilyen vallásban meg vannak keresztelve (béta = -0.68). Az R^2 0.038, a magyarázott variancia itt tehát mindössze 3,8%.

Az MSZP szavazóinál a regressziós eljárás elsőként a nem vallásoságot emelte ki (béta = -0.132), utána a 18 éven aluli gyerekek hiányát (béta = -0.095), majd a református vallásban kereszteltséget (béta = 0.090) és a nyugdíjasságot (béta = 0.120). A 18 éven aluli gyermekek hiánya, illetve a nyugdíjasok nagy száma nyilván a magasabb átlagos életkorral függ össze. Az R^2 értéke 0.035, a magyarázott variancia tehát itt is kicsi, mindössze 3,5%.

Az MDF-re szavazók jellemzője elsősorban a magas életkor (60 év felettiek és a nem huszonevesek, béta = -0.072), az egyetemi végzettség (béta = .105), a vallásosság (béta = .87). Munkahelyüket tekintve állami intézményekben (béta = .081), illetve az iparban dolgoznak (vagy dolgoztak, béta = .068), egy részükre jellemző, hogy munkahelyük egyben saját tulajdonuk is (béta = .080). Az $R^2 = 0.046$, a magyarázott variancia 4,6%.

A Kereszténydemokrata Néppárt szavazói jellemzően vallásosak (béta = .161), nyugdíjasok (béta = .091), és a mezőgazdaságban dolgoztak (béta = .066). Ezek a változók együttesen az összvariancia 5,1%-át magyarázzák, az R^2 .0509.

A Független Kisgazdapártra szavazók elsősorban a szervezetekben dolgozók (béta = .083), a vallásosak (béta = .092) és a férfiak (béta = -.075) közül kerülnek ki. A magyarázott variancia értéke itt a legkisebb, mindössze 2%, az R^2 .020.

Amíg a lépésenkénti regressziós elemzés elsősorban arra ad választ, hogy milyen tényezőkkel magyarázhatók az egyes pártokhoz való vonzódások önmagukban, a többi pártoktól függetlenül, addig a lépésenkénti diszkriminanciaelemzés inkább az egyes pártok

szavazói közötti különbségeket keresi, mintegy szembeállítva egymással a különböző pártokra szavazó csoportokat.

A teljes mintán végezve az elemzést, az adathiányok miatt az egyes pártokra szavazók száma a következőképpen alakult: FIDESZ 264, SZDSZ 73, MSZP 69, MDF 57, KDNP 34, FKGP 30, összesen 527 eset. Nézzük meg először azokat a változókat, amelyeknek átlaga egyszempontos varianciaanalízis alapján szignifikánsan különbözik az egyes csoportokban.

Átlagok az egyes csoportokban

Változó	FIDESZ	SZDSZ	MSZP	MDF	KDNP	FKGP	p
Anyagi helyzet	.14	.19	.13	-.006	-.32	-.38	.003
Iskolai végz.	5.21	5.35	5.14	4.96	4.47	4.40	.000
Életkor	36.0	45.4	49.1	53.4	58.5	51.8	.000
Dolgozik-e?	.55	.59	.46	.38	.14	.33	.000
Nyugdíjas	.15	.27	.42	.49	.65	.33	.000
Mg.-ban dolg.	.09	.06	.11	.12	.29	.23	.003
Állami v.-nál dolg.	.45	.56	.53	.68	.53	.40	.008
Szövetk.-ben d.	.09	.17	.14	.14	.29	.30	.001
Saját tul. m.hely	.00	.03	.00	.05	.00	.03	.029
Vállalkozó	.27	.19	.26	.07	.05	.13	.001
Falun él	.34	.26	.33	.36	.55	.56	.007
Vallásos	3.01	3.49	2.88	3.80	4.50	3.90	.000
Katolikus	.66	.76	.55	.71	.88	.83	.002
Reform. evang.	.22	.23	.39	.26	.11	.16	.026
Nem keresztelt	.09	.00	.04	.00	.00	.00	.001
Jövedelem Ft/fő	9 307	10 088	10 584	10 390	8 401	7 504	.006
Gyerekek(18-ig)	.64	.89	.26	.31	.47	.46	.000
Egyedül él	.05	.05	.13	.19	.15	.10	.006
Házaspár	.11	.19	.32	.32	.38	.26	.000
Szülők + gyerekek	.55	.54	.42	.28	.26	.40	.001
Szülő + gyerek(ek)	.11	.09	.03	.02	.06	.00	.027

A lépésenkénti diszkriminanciaelemzés – az összefüggések kiszűrése után – végül is 13 változóval az egyes pártok szavazóit 44,4%-ban el tudja különíteni (véletlenszerű besorolás esetén ez a szám 16,6% lenne). Ez a 13 változó – a lépések sorrendjében – az életkor, a vallásosság, a 18 éven aluli gyerekszám, az egy főre jutó jövedelem, az egyedülálló szülő + gyerek(ek) családforma, a reformátusnak, illetve evangélikusnak megkereszteltség, a vállalkozás, a saját tulajdonú munkahely, az állami tulajdonú munkahely, a nyugdíj, a szövetkezeti tulajdonú munkahely, a mezőgazdasági munka és végül a nem.

Az F-értékek alapján (szabadsági fokok 13 és 509) a leginkább különböznek a FIDESZ és a KDNP szavazói ($F = 7.8$), a legkevésbé a KDNP és az FKGP szavazói ($F = 1.5$, $p = 0.10$, a különbség nem szignifikáns). A KDNP–FKGP összehasonlítást kivéve, ha páronként összehasonlítjuk az egyes pártok szavazóit, az eltérések minden lehetséges párosításnál – különböző mértékben ugyan, de – szignifikánsak. Az F-értékek mátrixa a következő:

	FIDESZ	SZDSZ	MSZP	MDF
SZDSZ	4.26			
MSZP	4.97	3.91		
MDF	7.19	2.22	2.94	
KDNP	7.81	3.69	5.40	2.11
FKGP	4.37	2.13	3.38	1.74

Érdeemes megnézni a szavazótáborok középpontjainak (csoportátlagainak) elhelyezkedését a kanonikus diszkrimináló függvények mentén (ezek a faktorokhoz hasonló képzetes dimenziók, amelyek mentén a csoportok átlagai a leginkább szétválnak). Az első ilyen függvény (amelyik mentén az elkülönülés a legnagyobb) összetevői (zárójelben a változó korrelációja a függvényvel) az életkor (.81), a vallásosság (.61), a nyugdíj (.57), és – kisebb mértékben – még idesorolhatjuk a vállalkozásokban való nemleges részvételt (-.32). A dimenzió mentén jól elkülönülnek a FIDESZ (-0.51) és a KDNP (1.23) szavazói, alig tér el egymástól viszont az SZDSZ–MSZP (0.25, illetve 0.06 függvényérték) és a MDF–FKGP (0.82 és 0.76) szavazótábora.

A második diszkrimináló dimenzió összetevői a református, illetve evangélikus vallásban kereszteltség (.43), a 18 éven aluli gyerekek hiánya (-.43), a vallásosság elutasítása (-.47), a jellemző családforma az egyedül élő házaspár (.31). Ez a dimenzió különíti el az MSZP szavazótáborát a többiekétől (a függvény értéke 0.8), és érdekes módon még egyedül az MDF-nél pozitív ez az érték (0.22), a negatív pólusra kerültek a KDNP szavazói (-0.41).

A harmadik szétválasztó dimenzió összetevői: a munkahely nem a mezőgazdaságban van (volt) (-.49), iskolai végzettség (.45), 18 éven aluli gyerekek száma (.42), egy főre jutó jövedelem (.41), aktívan dolgozik (.36), nem falun él (-.24), ez tehát egyfajta aktív városi-polgári életvitelt jelent. Ebben a dimenzióban a legnagyobb pozitív értékű a szabaddemokraták szavazótábora (0.52), őket követik az MDF szavazói még mindig pozitív értékkel (0.17), a másik póluson a KDNP van (-0.47), a többi pártra szavazók a negatív térfélre kerültek ugyan, de a FIDESZ (-0.06) és az MSZP (-0.08) szavazói inkább a nullához állnak közel.

Vessük össze most azt, hogy ki milyen pártra szavazna, azzal, hogy a 13 diszkrimináló változó alapján a legnagyobb valószínűséggel milyen pártot választana.

Eredetileg

mire szavazott

Valószínűségi besorolás %-ban

	FIDESZ	SZDSZ	MSZP	MDF	KDNP	FKGP
FIDESZ	49,6*	15,5	13,6	7,2	6,4	7,6
SZDSZ	11,0	32,9*	13,7	20,5	8,2	13,7
MSZP	15,9	11,6	46,4*	10,1	10,1	5,8
MDF	8,8	15,8	14,0	33,3*	14,0	14,0
KDNP	5,9	11,8	2,9	17,6	50,0*	11,8
FKGP	6,7	23,3	10,0	3,3	20,0	36,7*
Nem (mást) választott	25,8	13,3	16,7	17,2	11,9	15,0

A *-gal jelzett értékek azt mutatják meg, hogy a 13 szociológiai jellemző alapján becsült pártpreferencia mennyire esik egybe a tényleges szimpátiával. Legjobban a KDNP (50%) és a FIDESZ (49,6%) szavazói a szociológiailag meghatározottak, de alig marad le valamivel mögöttük az MSZP (46,4%) szavazótábora. A legkevésbé a szabaddemokraták (32,9%) és

az MDF (33,3%) iránti szimpátia jósolható meg a szociológiai jellemzőkkel. Érdekes megfigyelni az egyes pártok szociológiai „vonzáskörzetét”, különösen a két jelenleg legnagyobb párt, az SZDSZ és az MDF szavazóinak valószínűségi besorolásait. Az eredetileg a szabaddemokratákra voksolók közül szociológiai szempontból 20,5%-nak az MDF-re „kellene” szavaznia, és az eredetileg az MDF-et választók 15,8%-ának inkább a szabaddemokratákat „kellene” választania.

A FIDESZ-re szavazók közül – a szociológiai meghatározók alapján – 15,5% az SZDSZ-re és 13,6% az MSZP-re szavaz(hat)na. A FKGP-hez ilyen szempontból az SZDSZ és a KDNP, a kereszténydemokratákhoz az MDF, az MSZP szavazóihoz a FIDESZ áll a legközelebb.

Érdekes még pár szót szólnunk arról is, hogy kire nem szavaznának az egyes pártokat preferálók (a sorokban a minimális százaléértékek). A FIDESZ és az SZDSZ szavazói legkevésbé valószínűen a KDNP-re szavaznának a szociológiai jellemzők alapján. Az MSZP szavazóitól legtávolabb az FKGP áll ilyen szempontból, az MDF-re szavazók legkevésbé a FIDESZ-t választanák, a KDNP szavazói valószínűtlen, hogy az MSZP-re voksolnának, és az FKGP szavazóitól az MDF-re voksolás várható a legkevésbé a szociológiai meghatározók szerint.

PÁRTREFERENCIÁK 1993 DECEMBERÉBEN

Megismételtük az előző vizsgálat során elvégzett többváltozós elemzéseket, a változók megfelelő előkészítése után.³

A regresszióelemzések eredményei:

FIDESZ-re szavazók:

Legfőbb jellemzőjük a fiatal életkor (béta = .38), nem élnek házasságban (béta = -.11), nem folytatnak keresőtevékenységet (béta = -.10); ezzel a három változóval az összvariancia 14,27%-a értelmezhető ($R = .38$). Ez összecseng az előző évi vizsgálat eredményeivel, megállapíthatjuk, hogy a FIDESZ-re szavazók tipikus alakja a fiatal, nem házas, pályakezdés előtt álló – esetleg még tanuló vagy már munkanélküli – ember.

SZDSZ-re szavazók:

A regresszióelemzés mindössze két tényezőt talált szignifikánsnak, az aktív keresőtevékenységet folytatók csoportja szignifikánsan nagyobb valószínűséggel szavaz az SZDSZ-re (béta = .14), és hasonló a helyzet a munkanélkülieknél is (béta = .10), a magyarázott variancia mindössze 3% ($R = .17$). Ez kiegészíti az előző évben nyert képet, amikor a jellegzetes SZDSZ-re szavazót mint 40 év körüli, aktívan dolgozó, gyerekeket nevelő embert írtuk le.

MSZP-re szavazók:

Jellemzően nem vallásosak (béta = -.15), budapestiek (béta = .12), inkább idősek (béta = .12), dolgoznak (béta = .11), munkahelyük nem a saját tulajdonuk (béta = -.07), a magyarázott variancia 6% ($R = .25$). Összevetve az előző évi eredményekkel (nem vallásos,

nyugdíjas stb.); kikövetkeztethető, hogy a szavazótábor növekedése a dolgozó, elsősorban budapesti szavazók MSZP felé fordulásának köszönhető.

MDF-re szavazók:

Három tényező valószínűsíti az MDF iránti szimpátiát, ha valaki falun él (béta = .10), szövetkezetben dolgozik (béta = .10), vagy az oktatás valamelyik területén dolgozik (béta = .08) a magyarázott variancia 3% (R = .17). Összehasonlítva az egy évvel ezelőtti adatokkal (akkor a tipikus MDF-szavazó idős, egyetemet végzett, vallásos stb. ember volt), úgy tűnik, az MDF szavazótáborra nemcsak kismértékben megnőtt, hanem meg is változott. Amíg a falvak lakossága egy évvel ezelőtt az FKGP-vel szimpatizált, most inkább az MDF felé fordult.

KDNP-re szavazók:

Jellemzően vallásosak (béta = .20), idős korúak (béta = .11), magas iskolai végzettségűek (béta = .08), alacsony jövedelműek (béta = -.07) a magyarázott variancia 6% (R = .25). Összevetve az előző évi jellemzőkkel, látható, hogy a KDNP szavazótáborának kismértékű növekedése az egy évvel ezelőtti tipikus MDF-szavazók pártszimpátiáinak megváltozásával (a KDNP felé fordulásával) magyarázható.

FKGP-re szavazók:

Jellemző rájuk az alacsony iskolai végzettség (béta = -.13), hogy református vagy evangélikus vallásúnak van-e bejegyezve, illetve megkeresztelve (béta = .10), és nem az iparban dolgozik (béta = -.08) a magyarázott variancia 3% (R = .17). A református vallás valószínűleg nem mint vallás, hanem mint regionális tényező játszik szerepet, és elsősorban a tiszántúli szavazókat takarja. Hipotézisünket khi-négyzet-próbákkal ellenőriztük, és általában helytállónak bizonyult. Szignifikáns összefüggést és korrelációt kaptunk a református vallásban bejegyzettek és a tiszántúli lakhely között, amikor Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés megyéket vontuk össze (korr. e. h. = .09) , másrészt szignifikánsnak bizonyult az összefüggés az FKGP-re szavazók és a tiszántúli illetőség között, ha a fenti három megyéhez hozzávettük Jász-Nagykun-Szolnok és Csongrád megyét is (korr. e. h. = .06).

A diszkriminanciaelemzés eredményeinek ismertetése előtt tanulságos áttekinteni azokat a szociológiai változókat, melyeknél – egyszempontos varianciaanalízist alkalmazva – szignifikáns különbségeket találtunk az egyes pártokat választók csoportátlagai között. A változókat az F-értékek csökkenő sorrendjében szerepeltetjük, az egymás közötti korrelációkat majd a diszkriminanciaelemzésnél vesszük figyelembe. A teljes minta mintegy 50%-a választotta valamelyik parlamenti pártot a hat közül, a mintanagyság tehát 500 körül ingadozik (az adathiányok miatt) az egyes változóknál.

A hat parlamenti pártra szavazók átlagai

Változó	FIDESZ	SZDSZ	MSZP	MDF	KDNP	FKGP	p
Életkor	31	38	49	50	59	52	.0000
Nyugdíjas	.08	.07	.27	.43	.58	.43	.0000
Vallásosság ⁴	3.2	3.3	3.0	3.9	4.5	3.7	.0000
Falun él	.36	.27	.24	.57	.44	.48	.0000
Isk. végz. ⁵	5.2	5.4	5.3	4.9	5.0	4.2	.0000

Házas	.40	.58	.65	.69	.67	.59	.0000
Szöv.-ben dolg.	.05	.02	.12	.25	.18	.12	.0001
Dolgozik	.55	.71	.58	.35	.33	.40	.0001
Mg.-ban dolg.	.08	.02	.10	.23	.18	.24	.0003
Egyedül él	.49	.35	.28	.26	.33	.29	.0013
Budapesti	.20	.29	.32	.14	.13	.14	.0049
Munkanélküli	.14	.16	.07	.06	.02	.09	.0400
Közig.-ban dolg.	.02	.05	.09	.02	.09	.05	.0410

A liberális pártokra szavazók átlagos életkora a FIDESZ-nél öt, az SZDSZ-nél hét évvel csökkent az egy évvel ezelőttihez képest, kismértékű (három év) csökkenés található az MDF-nél, a többieké nem változott. Ezzel párhuzamosan csökkent a nyugdíjas szavazók aránya a két liberális pártnál. Megfigyelhető a nyugdíjasok passzívabb választói hajlama a tavalyihoz képest, az egyedüli kivétel az FKGP szavazótábor, ahol a nyugdíjasok aránya megnőtt. A falun élők szavazataiból legtöbbet veszített az MSZP, legtöbbet nyert az MDF az egy évvel ezelőtti arányokhoz képest. Az MDF egy év alatt további szavazókat hódított el más pártoktól a mezőgazdaságban és a szövetkezetekben dolgozók közül. Az SZDSZ és az MSZP szavazói még nagyobb arányban kerülnek ki az aktívan dolgozók közül, mint egy évvel ezelőtt.

A lépésenkénti diszkriminanciaelemzés során összesen 429 esettel dolgoztunk, ezek gyakorisági megoszlásai az egyes választói csoportokban: FIDESZ 119, SZDSZ 46, MSZP 125, MDF 61, KDNP 40, FKGP 38. Az eljárásnak végül is a 18. lépésben 17 változóval sikerült az egyes pártokra szavazókat 46,85%-ban egymástól elkülöníteni, kizárólag a szociológiai változókra támaszkodva (emlékeztetőül: véletlenszerű osztályozás esetén bármelyik szavazótáborba kerülés valószínűsége 16,6% lenne). Az elkülönítő változók – a lépések sorrendjében – az életkor, a vallásosság, dolgozik, iskolai végzettség, falun él, iparban dolgozik, szövetkezetben dolgozik, saját tulajdonú munkahelye van, vállalkozásban dolgozik, az oktatás valamelyik területén dolgozik, református vagy evangélikus vallásban jegyezték be, munkanélküli, házasságban él, egy főre jutó jövedelem, közigazgatásban dolgozik, katolikus vallásban van megkeresztelve, milyen nemű (a nem változójának bekerülése után a munkanélküli változó feleslegessé vált, nyilván a kettő közötti szoros korreláció miatt). Összehasonlítva a tavalyi adatokkal, az első, ami szembeötlik, az a nagyfokú hasonlóság. Az életkor és a vallásosság ma is a legfőbb meghatározója a pártszimpátiáknak. Némi tanulmányozás után azonban felfedezhetők változások: amíg tavaly a diszkrimináló változók „középmezőnyében” a családdal kapcsolatos változók (gyerekszám, jövedelem, családforma) álltak, és a „sereghajtók” voltak a munkahelyre, munkára utaló változók, mostanra a helyzet megfordult, a munkára, munkahelyre vonatkozó változók szerepelnek előbb. Színezi a képet, hogy az iskolai végzettség – amely tavaly még nem játszott kimutatható szerepet a pártpreferenciákban – az előkelő negyedik helyre került. Magyarán az kínálkozik, hogy egy évvel ezelőtt még jóval kisebb volt a pártválasztás „tétje”, hiszen a tényleges választások ideje még messze volt. A mostani felmérésnél a választások már elérhető közelségbe kerültek, a válaszolók tudatosabban választanak, keresik a munkahelyük jellegének, iskolai végzettségüknek leginkább megfelelő pártot.

Az *F*-értékek mátrixa:

	FIDESZ	SZDSZ	MSZP	MDF	KDNP
SZDSZ	2.32				
MSZP	8.46	2.32			
MDF	7.82	4.37	4.17		
KDNP	10.38	4.79	4.40	2.13	
FKGP	5.30	2.88	3.08	2.64	2.52

A *p* mindenhol kisebb 0.05-nél, tehát mindegyik csoport szignifikánsan elkülönül minden egyes másik csoporttól. Változások az előző évi helyzethez képest vannak ugyan, de értelmezésük óvatosságot igényel. Tovább nőtt a FIDESZ és a KDNP szimpatizánsai közötti –előzőleg is a legnagyobb – távolság, a FIDESZ-re szavazókra egyébként is jellemző, hogy valamennyi más pártokra szavazótól nőtt a távolságuk, kivéve a másik liberális pártra, az SZDSZ-re szavazókat (itt a távolság alatt természetesen kizárólag a szignifikáns szociológiai változók alapján számított távolság értendő). Majdnem ugyanez mondható el a szabaddemokraták szavazóiról, az ő távolságuk a jelenlegi koalíciós pártokra szavazóktól nőtt, a FIDESZ-re és az MSZP-re szavazóktól csökkent. A jelenlegi legnagyobb kormányzópártra, az MDF-re szavazók távolsága növekedett a jelenleg ellenzéki pártokra szavazóktól. Az MSZP szavazói távolabb kerültek a FIDESZ és az MDF szavazóitól. A KDNP szavazói közelebb kerültek az MSZP szavazóihoz, távolodtak a liberális pártok szavazóitól. Az FKGP szavazói enyhén távolodtak a többi párt szavazóitól, kivéve az MSZP-re szavazókat, akikhez enyhén közeledtek.

A kanonikus diszkrimináló függvények némileg megváltoztak, az első függvényt (a zárójelben a függvények változókkal való korrelációi állnak) elsősorban az életkor (.86) határozza meg, a vallásosság ebből a dimenzióból most kimaradt, de idekapcsolódik a nyugdíj (.52), és kis súllyal ugyan, de a szövetkezeti tagság (.27) és a mezőgazdaságban végzett munka (.24). Az egyes szavazótáborok átlagai a dimenzió mentén a következők:

FIDESZ -1.02, SZDSZ -.42, MSZP .23, FKGP .44, MDF .67, KDNP 1.32. A liberális pártokhoz tehát a fiatalabbak vonzódnak, míg az idősebbek a keresztény-konzervatív pártokkal szimpatizálnak elsősorban. Az is megállapítható a fenti adatokból, hogy ez a dimenzió mintegy szétválasztja a hat jelenlegi parlamenti pártot a jelenlegi ellenzéki pártokra (elsősorban a fiatalokat vonzzák) és a kormánykoalíció pártjaira (velük főleg az idősebbek szimpatizálnak).

A második szétválasztó függvény a lakóhely jellegére (város – falu) utal (a változó után zárójelben a dimenzióval való korreláció áll), legfontosabb összetevője a falusi lakhely (.49), és nem a vidéki városban (-.29) vagy Budapesten (-.22) lévő lakhely, munkahelyük nincs állami tulajdonban (-.31), nem a közigazgatásban dolgoznak (-.28), anyagi helyzetük az átlagosnál rosszabb (-.17). A dimenzió „falusi” szélén helyezkedik el az MDF szavazótábor, a „városi” póluson az MSZP szavazói vannak. A városiak vonzódnak még az SZDSZ-hez is (-.30), a többi pártok szavazói a tengely közepe körül (.25-nél) helyezkednek el.

A harmadik szétválasztó függvény összetevői : az iskolai végzettség ($r = .44$), a munkahelye nincs a saját tulajdonában ($r = -.29$), hanem szövetkezet ($r = .26$) vagy vállalkozás ($r = .19$), végül pedig hogy nem református vallásúnak keresztelték ($r = -.29$). A dimenzió pozitív pólusán van az MDF szavazótábor (.44), majd sorban az MSZP szavazói

(.14), a FIDESZ szavazói (.03), a KDNP szavazói (-.17), és az SZDSZ szavazói (-.21), a negatív szélen helyezkednek el az FKGP szavazói (-.82).

Vessük össze a tényleges pártválasztásokat a szociológiai változókkal becsülhető (legvalószínűbb) pártszimpátiákkal. Az eljárás automatikusan valószínűsíti a nem választók pártszimpátiáit is.

Tényleges választás	Valószínű (becsült) választás %-ban					
	FIDESZ	SZDSZ	MSZP	MDF	KDNP	FKGP
FIDESZ	59,7*	19,3	10,1	2,5	3,4	5,0
SZDSZ	19,6	37,0*	21,7	10,9	4,3	6,5
MSZP	9,6	20,0	40,0*	11,2	13,6	5,6
MDF	9,8	8,2	16,4	45,9*	11,5	8,2
KDNP	5,0	10,0	7,5	17,5	50,0*	10,0
FKGP	15,8	13,2	5,3	13,2	13,2	39,5*
Nem választott	20,3	14,9	16,5	17,2	16,2	14,9

A *-gal jelzett százalékok azt mutatják, hogy az adott párt választása mennyire jósolható meg a szociológiai jellemzők alapján. A legnagyobb százalékos értékeket (úgy, mint az előző vizsgálat során) most is a FIDESZ és a KDNP szavazóinál találjuk. Feltűnő, hogy miközben a pártok szavazóinak megbecslése az egy évvel ezelőtti vizsgálathoz képest általában javult, az MSZP szavazóinál a becslés most rosszabb, mint egy éve (46,4%) volt. Ennek magyarázata lehet a jelenlegi kormánypártoktól való általános elfordulás és a reformkommunista Németh-kormány iránti nosztalgia, melyet kevésbé befolyásolnak a szociológiai tényezők.

JEGYZETEK

¹ Mindkét minta 1000 fős, országosan reprezentatív nem, életkor és lakóhely szerint. A kérdést a Szonda Ipsos Kft. végezte.

² Az értékek kerekített százalékok, a teljes, felnőtt korú mintára vonatkoznak.

³ Igyekeztünk ugyanazzal a változókészlettel dolgozni, mint amivel egy évvel ezelőtt, de ez csak részben volt elérhető (a két kérdőív ugyanis nem volt azonos). Az anyagi helyzetet mérő faktor helyett most egy másik indexet használtunk, és a családi állapotra vonatkozó adataink is eltérnek az előző évitől.

⁴ Ötfokú skálán mérve: 1 – határozottan nem vallásos, 5 – vallásos, az egyház tanítását követi.

⁵ Nyolcfokú skála: 1 – nem járt iskolába, 8 – egyetemet végzett.

Floyd D. Allport

EGY KÖZVÉLEMÉNY-TUDOMÁNY FELÉ*

A közvéleménnyel kapcsolatos irodalom és szóhasználat sok olyan fogalmat tartalmaz, melyek akadályozzák a tisztánlátást. Ezek a fogalmak analógiákból, megszemélyesítésekéből és más beszédfordulatokból keletkeznek, s szónoki fogásként, a zsurnalisztikai tömörségre törekedve használják őket, vagy azért, hogy elpalástolják az egyes írók érzelmi elfogultságát. Annyira elterjedtek a használatban, s olyan tiszteletnek örvendenek még a politikai és társadalomtudományi kézikönyvekben is, hogy felülvizsgálatuk szükségessé vált, mintegy első lépésként a tudományos megközelítés útján.

FELTEVÉSEK ÉS ZSÁKUTCÁK

1. A közvélemény megszemélyesítése. Eszerint a megfogalmazás szerint a közvéleményt valami olyan lénynek tekintik, amely egy csoporton belül vagy felül létezik, s kifejezi a csoport véleményét az egyes felmerülő kérdésekről. „A közvélemény hangja” vagy a „köztudat” hasonló meghatározást takar. A megfogalmazás úgy jön létre, hogy alapul veszik egy „csoport” egy megnyilvánulását egy bizonyos időpontban, majd egy másik megnyilvánulását egy későbbi időpontban, s a kettő között egyfajta szellemi princípiumot feltételezve folyamatosságot állapítanak meg. Mondhatják például, hogy 1830-ban a közvélemény nem ellenezte a rabszolgaságot, de 1930-ban igen. Ennek alapján úgy gondolják, hogy a csoport „szelleme” véleményt változtatott. Ha a tudomány leíró szemszögéből nézzük, ez az elképzelés természetesen eltűnik, s csak olyan csoportosulások maradnak, melyeket meghatározott egyének alkotnak, akiknek véleménye – a csoporton belül bizonyos fokig megegyezően – különböző időpontokban vizsgálva más és más. Bár a tudomány állásfoglalása szerint ez az elképzelés félrevezető, mégis, részben természetes helyzetből származhat. Egy bizonyos pszichológiai folytonosság valóban létezik olyan értelemben, hogy meghatározott idő alatt az egyénekben kialakulnak a megrögzött elképzelések, hagyományok, a tapasztalatok megfogalmazása, egyszó-

* Toward a Science of Public Opinion. In: *Public Opinion Quarterly* 1 (1931), pp 7–23.

val kialakul az elfogadott gyakorlat és hit „tárháza”, amelynek alapján döntenek az aktuális kérdésekben. A tévedés abban áll, hogy azt hiszik, ezekben az egyénekből a szokásos pszichés hajlamok létrehozzák a „közvélemény” nevű szellemet, vagy a közös lényt, amely közérdekű kérdésekben állást foglal, illetve döntést hoz.

2. A „köz” megszemélyesítése. A fentiekhez kapcsolódó elképzelés, melyben a kollektív szervezetfeletti lény fogalma nem a véleményalkotás folyamatához kapcsolódik, hanem a véleményt alkotó „köz”-höz. A megszemélyesített közről úgy beszélnek, mint aki tekintetét hol ide, hol oda fordítja, dönt és véleményt nyilvánít. Ennek a laza zsurnalisztikai stílusú megfogalmazásnak egyik következménye, hogy mivel a „köz” nem egyértelműen megnevezhető realitás, hanem metafora, bármilyen véleményt tulajdoníthatnak neki, és nincs lehetőség az állítás ellenőrzésére.

3. A „rész az egészért” hibája. Valamivel kevésbé misztikus, de ugyanilyen kritikátlan azoknak a véleménye, akik tagadják a kollektív egység vagy csoportszellem létét, és azt tartják, hogy mikor „közről” beszélnek, egyénekre gondolnak, mégis továbbra is használnak olyan fordulatokat, mint: „a köz ezt és ezt akarja”, vagy „a közvélemény szerint”. Akár megszemélyesítjük a köz fogalmát, akár nem, valószínűleg hibát követünk el, ha gyűjtőfogalmat használunk cselekvést jelölő ige alanyként. Ennek oka, hogy az állítás, melyre az ige vonatkozik, gyakran csak a csoport egy részére igaz. Ez a terminológia, melyet „a rész az egészért hibá”-nak is hívnak, elrejt a kisebbségre jellemző tényeket, melyeknek felfedése a tudomány feladata.

4. A részleges inklúzió hibája a „köz” terminus használatában. Az előbbi kritikát konkrétan alkalmazva felmerül a kérdés: Mit is értünk a „köz” fogalmán? Olyan embercsoportot jelöl-e, melyet a földrajzi elhelyezkedés, a közös jelleg, a politikai fennhatóság vagy más korlátok határoznak meg, vagy pedig ezen a területen belül közös érdekeket képviselő embercsoportra vonatkozik? Első látásra a meghatározás teljességgel inkluzív, azaz egy ilyen területen belül minden egyes egyént magába foglal: az egyén lényegét, fiziológiai folyamatait és szükségleteit, valamint különböző véleményeit és reakcióit. Ez a használat mégsem elterjedt, mert a meghatározás túlságosan teljes: olyan sokat foglal magában, hogy a társadalomtudósok és vezetők kategóriái nem alkalmazhatóak értelemszerűen az elemzés során. Nem beszélhetünk „a” közvéleményről, mert ez túl sok véleményrészletet tartalmaz, melyek közül sok lényegtelen vagy éppen ellentmondó. Ezért tehát a „köz” második jelentése az elfogadottabb. Eszerint a fogalom nem egész individuumokat jelent, hanem absztrakciója egy speciális érdekeknek (vagy érdeksorozatnak), mely a népesség egy bizonyos részére értve közös. Akiknek ilyen közös érdekük van, azok alkotják a „köz”-t. A „köz” ilyen irányú értelmezését részleges inklúzióknak nevezhetjük. Most tételezzük fel, hogy ezek a közös érdekeket képviselő egyének (akik a részleges inklúzió szemszögéből „közt” alkotnak) nem tagjai egy másik részlegesen inkluzív köznek. Azaz, feltételezzük, hogy nincs átfedés két „köz” között. Ha úgy tekintjük, hogy a vélemény érdekeket képvisel, s ez valószínű fontos kérdések esetében, akkor ez a köz bizonyos kérdésekben szinoním jelentésű a vélemény terjesztésével. Vagyis a köz, más szavakkal, olyan embercsoport, melynek tagjai azonos véleményt képviselnek, s így azok az emberek, akik ezt a véleményt képviselik, ehhez a „köz”-höz tartoznak.

Így a „köz” definíciója egy kört zár be. A köz fogalma mint részlegesen inkluzív jelenség így feleslegessé válik a kutatás céljaira, s a probléma redukálódik arra a feladatra, hogy meghatározzuk a lakosság körében, hol és milyen mértékben léteznek azok az egyének, akik azonos véleményt képviselnek.

Most tételezzük fel azt, hogy a „köz”-ök között átfedés van, és egy ember egyszerre két vagy több csoport tagja, mivel különböző kérdésekben különböző véleményei és érdekei lehetnek. Ilyen esetben, ha megpróbáljuk meghatározni vagy felmérni, hogy egy részlegesen inkluzív csoportnak („köz”-nek) mi a véleménye, esetleg nem tudjuk az egyéneket hova sorolni. Ha az egyén két csoportba tartozik, bizonyos kérdésekben ellentmondásos megnyilvánulásokat mutathat. Az egyik ilyen megnyilvánulást semmisnek kell tekinteni a másik javára. Ha önkényesen soroljuk valamelyik csoportba, lehet, hogy tévedünk abban, hogy melyik attitűd dominál, s így hamis eredményt kapunk. Ha mindkettőbe besoroljuk, kétszer számolunk vele, vagy automatikusan kiesik, s mindkét esetben abszurd a következtetés. Az ilyen terminológiával teljesen lehetetlen meghatározni a problémát, vagy megvilágítani kutatásunk empirikus egységeit. A vélemények egyéni reakciók, s nem csatolhatóak közösségekhez, mert így a kutatás számára átláthatatlanok és kétértelműek.¹

Dewey professzor felismerte a „köz” fogalmának tisztázatlanságát, s elismerte, hogy ennek következtében problémáink vannak a témával kapcsolatban.

5. A vélemény mint lényeg felfogása. Egy másik nem tudományos elképzelés alapján a közhasználat, sőt az irodalom is a véleménytartalmat valamilyen lényegnek tekinti, amely mint egy platói idea található a véleményt valló egyének gondolataiban. A kifejezés, hogy egy vélemény „közös”, ezt a használatot illusztrálja.

6. A csoporttermék, vagy „keletkezés” elmélete. Most olyan megfogalmazásokhoz érteztünk, amelyek nem cselekvésre vagy megszemélyesítésre, hanem eredményekre vonatkoznak. A közvéleményt ebben az értelemben úgy tekintik, mint egy gondolkodás termékét, amely nem egyenlő a nézetek átlagával, sem pedig az egyes egyének véleményével.² Ennek a definíciónak egy válfaja a következőképpen írja le a közvéleményt: „egy lépés a társadalmi döntés felé, a társadalmi akarat lényegének összefoglalása és szervezése a cselekvés érdekében”³. Erre az elképzelésre a következő pontban még visszatérünk.

7. A túlértékelés elmélete. Azok, akik hajlamosak arra, hogy a közvéleményt a csoportos megvitatás eredményének tekintsék, rendszerint továbbviszik ezt a gondolatmenetet, s azt tartják, hogy az eredmény nemcsak különbözik az egyes személyek szellemi termékétől, hanem magasabbrendű is annál. A kölcsönhatások folyamatában a tévedés lehetőségét kizárják, és így végül a világosabban gondolkodóknak a vita során kicsiszolt véleménye fog dominálni. A közvéleményt tehát nem úgy tekintik, mint sok ember közös viselkedésének részét, hanem mint az egymással kölcsönhatásban levő cselekvő fogalomalkotásának végső eredményét.⁴

A „keletkezés” és a túlértékelés elméletének kritikája néhány gondos megkülönböztetést kíván. Előfordulhat, hogy ha egy ember belép egy vitába, akkor másokkal közösen egészen más következtetésre jut, mintha csak egyedül gondolkodott volna a kérdésen. A tudományos módszertanban óvakodnunk kell attól, hogy ezt a végeredményt úgy tekintsük, mint egy különálló valamit, mely inkább csoporttudat, mint egyéni reakciók terméke. Az *A* érvet kapcsolatba kell hozni *B* és *C* érvvel az egyén gondolkodásában. *A* nem lehet az egyén gondolata, *B* egy másiké, és így tovább, és ebből nem jöhet létre értelmes végeredmény. A kialakult véleményt egy individuumnak kell elmondania, vagy meg sem ismerhetjük, s ha már elmondta, nehéz megállapítani, hogy a végkövetkeztetésben, amelyhez eljutott, mennyire befolyásolta a közösség véleménye. Mert bármilyen eredményhez is jutottak az egyének a többiekkel való beszélgetések során, ha ez a következtetés konkrét cselekvésben nyilvánul meg, mint például választás esetén, nemcsak azt fejezik ki, amit gondolnak, hanem azt is, amit akarnak. Úgynevezett „csoportgondolkodás” történhetett az egyének között, de

a gyakorlat terén az egyén cselekszik, nem pedig a csoportgondolkodás végterméke. Lehet, hogy az egyének a csoportgondolkodásnak megfelelően cselekednek, de a vélemények hosszú sorában ezt nehéz megállapítani, mert azt is elég nehéz felismerni, hogy mi a kialakult vélemény tartalma.

Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy azok a kérdések, melyek a közvélemény jelenség-tartalmát alkotják, többnyire nem kézzelfogható tények, hanem csak vélemények. Ilyen esetben nem lehet megállapítani, hogy az egyének kölcsönhatásainak terméke igazság és érték tekintetében magasabb- vagy alacsonyabbrendű. Igaz, hogy a kölcsönhatások tisztábban hozzák ki a kérdéseket, és világosabban mutatják meg az egyének véleménymegoszlását. Más szóval tisztább képet adnak arról, hogy az egyének mit akarnak. De ennek ellenére az eredmény nem jelenti a probléma értelmes megoldását. Csak akkor állíthatjuk, hogy ilyen megoldást találtunk, ha az idő és a tapasztalat kellő alapot nyújt erre, vagyis a kérdés eldöntésében tényekre támaszkodhatunk. Ha ez az idő eljön, akkor a végeredmény valószínűleg nemcsak csoportmunka, hanem jelentős mértékű kísérletezés eredménye lesz.⁵

Nem tagadjuk annak a lehetőségét, hogy a csoporton belüli kölcsönhatások létrehozhatnak egy magasabbrendű terméket. Mi csak azt mondjuk, hogy ha létezik ilyen végeredmény, akkor nem tudjuk, hogy hol van, hogyan lehetne felfedni, azonosítani vagy ellenőrizni, vagy milyen mércék segítségével lehetne az értékét felbecsülni. Annak ellenére, hogy nem zárjuk ki a lehetséges absztrakt igazság területéről, ami a probléma tudományos megközelítését illeti, ezek az elképzelések zsákutcának tűnnek.

Azok az írók, akik ezeket hangsúlyozták, talán a kicsi, teljesen zárt, vidéki közösségekre gondoltak, ahol az emberek egymáshoz és a természethez való viszonya közvetlen, s ahol a közös egységes vélemény gyakorlatilag a közösségi életet jelenti, vagy vitakörökre gondoltak, ahol a cél az, hogy a résztvevők kívánságainak és ítéleteinek megfelelően alkossanak véleményt. A mi hatalmas és egyre növekvő, összetételében és szervezésében komplex városi társadalmunkban, ahol a teljes személyiségek közötti közvetlen kapcsolat helyett egyre inkább foglalkozás vagy más szempontok szerinti csoportosulások jönnek létre, kétséges, hogy az egyén gondolataiban mekkora a valóságos integráló hatás a többiekkel való társalgás során. Van ilyen hatás, ez kétségtelen, de valószínűleg együtt jelentkezik az érzelmi kondicionálás hatásaival, a sztereotípiákra, szimbólumokra és a politikai vezetők által használt kétértelmű kifejezésekre való fogékonysággal, és nem utolsósorban az egyén saját érdekeinek figyelembevételével.

Mindenesetre az a nézet, amely szerint a közvélemény az egyéni gondolkodás felett álló csoportgondolkodás végterméke, amely az egyének feletti csoportakaratként vagy csoportítéletként hat, tudományos szempontból meddő elgondolás. Az előbb említett elméletekhez hasonlóan talán ezt is az újságírók vágya motiválja a cselekedeteiket igazoló egyfajta „társadalmi gondviselés” iránt. Bár a keletkezés- és a túlértékelés-elmélet kényelmesen optimista, hamis biztonságérzetet kelthetnek bennünk, aminek az a veszélye, hogy nem érezzük szükségét a kutatásnak és az attitűdökkel, ellenőrző eljárásokkal kapcsolatos tények vizsgálatának.

8. A közvélemény összetévesztése a vélemény nyilvános közlésével. (Az újságírói tévedés). A fentiekben a közvélemény természetéről szóló elméleteket tárgyaltuk. Most egy általános tévedésről kell beszélnünk, amely azzal a kritériummal kapcsolatos, amelynek alapján egy adott vélelménytartalom közvéleménynek (azaz általánosan elfogadottnak) tekinthető. Ez pedig az az illúzió, hogy a nyomtatásban látott „közvélemény” vagy „közfelfogás” kifejezés valóban ilyen nagy jelentőségű, s széles körben jóváhagyott. Ezt a naiv illúziót táplálják a szemle jellegű kritikai újságok, valamint törvényhozó és közintézkedéseket

sürgető figyelők, melyekben a „közvélemény” anyagát az ország különböző részeiről összeszedett hírek és cikk-kivágások jelentik. A statisztikai megalapozottság hiánya, valamint az, hogy ezt az anyagot nem vetik össze a lakosság attitűdjének valóságos helyzetével, olyan nyilvánvaló, hogy a kérdés nem kíván több magyarázatot.

KÖZÖS PONTOK, ÉS NÉHÁNY JAVASOLT MEGKÜLÖNBÖZTETÉS

A közvélemény e sok felületes elemzésének dacára, úgy tűnik, van néhány közös pont az egyes tudósok munkájában, melyek segíthetnek elkerülni a zsákutcákat, s a jó útra terelhetnek minket. Ezeket a közös pontokat az író megpróbálja a saját módján összefoglalni, s hozzáfűz néhány olyan megkülönböztetést, melyek szerinte a kutatás szempontjából értékesek lehetnek. A „közvélemény” meghatározás fogalmába tartozó jelenségek elsősorban viselkedési megnyilvánulások, melyekre a következő feltételek jellemzők:

a/ Emberi lények (egyének) viselkedései.

b/ Feltételezik a verbalizációt.

c/ Sok egyén közvetíti.

d/ Néhány általánosan ismert tárgy vagy helyzet ösztönzi és ezek felé irányul.

e/ Az illető tárgy vagy helyzet sok ember számára fontos.

f/ Cselekvést vagy cselekvési készséget jelentenek, a vonatkozó tárgy vagy szituáció elfogadásának vagy elutasításának értelmében.

g/ Gyakran ismétlődnek azzal a tudattal, hogy mások azonos helyzetben hasonlóan cselekszenek.

h/ A vonatkozó véleményt vagy attitűdöt közlik, vagy legalább a közlési szándék megvan az egyénekben.

i/ Az egyének, akik ezeket a viselkedésformákat mutatják, vagy készek mutatni, feltételezik vagy kizárják egymás jelenlétét. (Közvéleményhelyzet a tömeghez viszonyítva.)

j/ Lehet permanens vagy átmeneti verbális tartalma: „genetikai alapanyag” vagy „pillanatnyi állásfoglalás”.

k/ Természetükre nézve inkább pillanatnyi erőfeszítések valami érdekében vagy valami ellen, nem hosszan tartó viselkedési formák. (A közvélemény jelenségeinek összevetése törvényekkel és szokásokkal.)

l/ Mivel közös célok megvalósítására irányulnak, gyakran konfliktusjellegük van a két táborba tömörült egyének között.

m/ Mint közös viselkedési formák elég erősek, és számuk elég nagy ahhoz, hogy magukban hordozzák annak a valószínűségét, hogy hatékonyak legyenek céljuk elérésében.

Ezek a közös pontok némi kiegészítésre szorulnak. Az a/ pont, amely szerint a jelenség tartalmát az egyének tényleges viselkedéseként kell felfogni, nyilvánvaló. Ez például nem lehet csak egy újságírói kitalálás, amely néhány elfogadási viselkedést mutat be. A c/ pontban a „sok egyén” nem határozhat meg egy konkrét számot vagy arányt, mivel az mindig a helyzetnek megfelelően változik. A cél eléréséhez szükséges számot (m/ pont) tehát ennek megfelelően kell értelmezni.

b/ Verbalizáció. A közös véleményt kiváltó tárgynak vagy helyzetnek szavakban kifejezhetőnek kell lennie. Azonnal és világosan meg kell tudni nevezni. Nem létezhet olyan

véleménytartalom, melyet ne lehetne nyelvi formába önteni. Az egyének reakciója erre a közös véleményt kiváltó helyzetre lehet verbális vagy nem-verbális. Például lehet egy grimasz, egy mozdulat vagy egy érzelmi megnyilvánulás. Mégis, ezt a reakciót szavakkal is kell tudni tolmácsolni, például az egyetértés vagy helyeslés kifejezéseivel.

/d/ A közös véleményt kiváltó tárgy. A tárgyat vagy helyzetet, melyre az egyének reakciója irányul, világosan meg kell érteni, s mindenkinek tapasztalnia kell. Megfelelő korlátok közé kell szorítani, hogy egy konkrét cselekvésre irányuló javaslatot tartalmazzon. Nem lehet például egy általános adókötelezettségi kérdés, de vonatkozhat egy meghatározott adótörvényre. Például nem létezik közvélemény az istenség természetére vonatkozóan, de igenis létezhet az elfogadott teológiai hitek meghazudtolásával kapcsolatban.

/e/ A közös véleményt kiváltó helyzet ismerete nem elég; általánosan fontosnak kell lennie. A pusztá érdek nem elég, a helyzetnek alapvető szükségleteket vagy kívánságokat kell érintenie. Egy léggömbön a sztatoszférába szálló ember kalandjai kelhetnek nagyfokú érdeklődést, ezt mégsem lehetne közvélemény-kérdésnek tekinteni, mivel nem sok ember számára fontos. Ezzel szemben a „nemzeti védelem” céljából katonai repülőgépek gyártását elrendelő kormánypolitika igenis válhat közvéleményt érintő témává.

/f/ Elfogadásra vagy elutasításra való készenlét. Az egyénekből keltett vagy legalábbis előkészített válasznak aktív helyeslést vagy elvetést, támogatást vagy ellenzést kell mutatnia. Például az alkoholtartalmú italok eladását ellenőrző eljárások, és ezek relatív előnyeinek ismerete nem tartoznak a közvélemény kategóriájába, csak akkor, ha egy konkrét eljárás támogatásáról vagy elemzéséről van szó.

/g/ Mások reakciójának ismerete. Több író szerint a közvélemény jelenségei feltételeznek az egyénekből egy bizonyos fajta tudatosságot. Jelentősen megváltozhat az ember s viselkedése egy intézkedés helyeslését vagy ellenzését illetően, ha tudja, sőt akkor is, ha csak képzeletben, hogy mások ugyanúgy reagálnak.⁶ Annak ellenére, hogy az egységességnek ez az impressziója a közvélemény-formálás fontos része, talán az a legjobb, ha nem tekintjük lényeges elemnek minden egyes vélemény vizsgálatában. Előfordulhat ugyanis, hogy a probléma más, fontos részeit nem vesszük észre, például a vélemények megoszlását a probléma felvetésének vagy a stimuláló helyzet megjelenésének első pillanatában még azt megelőzően, hogy egymás véleményét alkalmunk lett volna megismerni vagy mérlegelni.

/h/ Kifejtett vélemények. Ha elfogadjuk a /g/ pontot, amely szerint az egyes vélemények hatnak egymásra, és ez a közvélemény formálódásának egyik alapvető fázisa, ebből szükségszerűen következik, hogy az egyéni véleményeket nyíltan ki kell fejezni, vagy legalábbis egyértelműen kifejezhetőnek kell lenniük. Ahogy Dr. Richard Schanck műve mutatja, van különbség a hangosan elmondott és másoknak bavalott érzések és gondolatok és a belső, személyes nézetek között. Dr. Schank ezt a két reakciótypust „nyilvános” és „személyes” attitűdnek nevezte.⁷ A publicistának egy ki nem nyilvánított vélemény lényegtelen, mivel nem jelent használható anyagot. Nem is foglalkozik azzal, hogy mi lehet az oka az egyes vélemények elfogadásának vagy elvetésének. Egyedül a közös elfogadás vagy visszautasítás ténye a fontos. A tudomány szempontjából viszont, annak ellenére, hogy elfogadjuk, hogy a közvélemény jelensége megköveteli a vélemények kifejezését, nem hanyagolhatjuk el a személyes attitűdöket sem. Hosszú távon a ki nem mondott személyes attitűdök széles körű hasonlósága igen fontos lehet, s ezt fel kell tártani és értékelni kell a rendelkezésünkre álló eszközökkel. Vegyük például azt a valószínűleg fontos véleményt, melyet a németek vagy az olaszok tartanak országuk vezetőiről, de nem mernek nyíltan vallani.

/i/ Mások jelenlétéhez vagy távollétéhez való viszony.

Több író tárgyalta a köz és a tömeg közötti különbséget.⁸ Mégis úgy tűnik, egyetértenek abban, hogy az a jelenség, melyet mi közvéleménynek nevezünk, mindkét csoportban előfordulhat. A részleges inklúzió feltételét, melyről korábban azt mondtuk, hogy a köz definíciójának egyik alkotórésze, elismerik azzal a megállapítással, hogy az egyén egyszerre több közbe, de csak egy tömegbe tartozhat. Ennek egy másik megközelítése az, hogy elfogadjuk, hogy mindkét esetben olyan helyzetet találunk, mely sok egyén reakcióját feltételezi egy közös tárggyal vagy helyzettel kapcsolatban, de az asszociációs feltételek, a megközelítések, a kiváltó helyzetek és válaszok különböznek. Ahol az egyének el vannak különülve, például otthonaikban, nincs lehetőség más egyének látási, érintési vagy szaglási érzékelésére, egy tömegben viszont van. Ebbe az elzárt környezetbe a modern rádió behozta a hallási stimulust, mintha csak belehallgatnánk egy politikai előadás közönségének tapsába. Az érzékelési módok korlátozottsága valószínűleg gátolja a tömeghelyzet jellemző válasza-
inak közvetítését vagy megerősítését, habár valószínűleg nem küszöböli ki egészen. Olyan helyzetben, amikor az egyének egymás jelenlétében reagálnak valamire, a motorikus megnyilvánulások kifejezőbbek, nyíltabbak, erőteljesebbek lehetnek, és közvetlenebbül irányulhatnak a cselekvés felé. Abban az esetben, ha az egyének el vannak különítve, a reakciók burkoltabbak, és rendszerint csak szimbolikus vagy reprezentatív mechanizmusok segítségével, vagy indirekt politikai eljárások, például a szavazások során hatnak. Nagyrészt azonban a tömegakció és a közvéleményjelenségek közötti megkülönböztetés mennyiségi, nem pedig minőségi jellegű.

/j/ Átmeneti és permanens szempontok. A közvélemény jelenségeivel foglalkozó tanulmányokban az egyik iskola képviselői a közvélemény-tartalom stabil és racionális jellegét és általános elfogadottságát hangsúlyozzák, míg más írók szerint a véleménytartalom ingadozó, érzelmi és opportunistá, a propaganda által befolyásolható és megoszlik az ellentmondásos kérdésekben.⁹ Ezt az ellentmondást kiküszöbölhetjük, ha a jelenséget egy folyamatnak tekintjük időbeli kiterjedéssel, melyben a régebbi tartalom stabil és általános, és az új tartalom jelenti az aktuális, mindig változó véleményt. Már korábban utaltunk arra, amit átvitt értelemben a közös hitek, attitűdök és ismeretek tárházának neveztünk, s amely a szociológusok „kultúrmentá”-jának részét képezi.

Pontosabban fogalmazva ezek a gondolati és érzelmi normák csupán olyan reakciók, melyeket nagyobb valószínűséggel lehet előre kiszámítani a jelenben és a jövőben, mint más típusú reakciókat. Néhány ezekből a hosszú ideig érvényben lévő viselkedési formákból racionális jellegű, vagy egy nagyméretű „próba-szerencse” kísérlet eredménye, mint például az amerikai izoláció vagy az infláció elkerülésének doktrínája. Mások ugyanúgy lehetnek időtállóak és előre kiszámíthatóak, de érzelmi jellegűek, mint például a faji előítéletek. Az új véleményesorok kialakításában a reklámügynökök ezeket az általános és hosszú ideig érvényes attitűdöket közvetlen céljaik elérésére használják fel azzal a módszerrel, hogy a kondicionált reakció jól ismert módszerének segítségével a régi reakciót új stílussal hozzák kapcsolatba. A régi stimulussal felidézik a régi reakciókat: közlekedés, visszahúzóadás, elvetés, harc, s közben bevezetik az új stimulust is. Az eredmény a régi válasz kapcsolódása a jövőben az új stimulussal.

Most már van egy javaslatunk a közvélemény-tartalommal illető ellentmondás megoldására. A háttérben még mindig ott vannak az általánosan elfogadott régi válaszok, mintegy követve az eredeti és „jogos” stimulust, ezek a vélemény általános, kipróbált és stabil szempontjai. De az, hogy kondicionálással új stimulussal hozzák kapcsolatba, valami új, nem stabil, opportunistá jellegűt mutat, és csak a lakosság egyes köreibben hat (azok között,

akik elfogultabbak, hiszékenyebbek, vagy erősebb propagandával befolyásolják őket). Így van egy magyarázatunk a közvélemény-folyamatok változó, irracionális és megosztott jellegére.

Az említett kondicionáló folyamat illusztrálására vegyük például azt a doktrínát, hogy „Minden ember egyformának születik.” Ezt a gondolatot régen elfogadták az amerikai erkölcsi normák egy részeként. Egy ilyen megalapozott attitűd önmagában nem elégíti ki a mi feltételeinket, amelyekkel a közvélemény jelenségeit definiáltuk, mivel nem irányoz elő meghatározott cselekvést egy konkrét cél felé.

Mindettől függetlenül ez egy jó pszichológiai alap, melyre fel lehet sorakoztatni azokat a véleményeket, melyek eleget tesznek feltételeinknek. 1776-ban úgy vált világossá a III. György elleni háború támogatása, hogy a forradalmi javaslatokra helyeslő válaszokat kondicionáltak. Így az emberek egyenlőségét hirdető eszme volt a stabil, tartós és egyhangúan elfogadott fázisa a jelenségnek. A forradalom ügyére történő alkalmazása volt az új, opportunista és kezdetben élesen ellentmondásos jelleg. 1830 és 1861 között az emberek egyenlőségének és szabadságának elve egyre inkább kapcsolatba került a rabszolgaság ellenzésével, s a polgárháború után a rabszolgaság tagadása erkölcsi normává vált. Később ez a doktrína (a rabszolgaság elvetésével bővülve) segítette a kényszerített prostitúció (fehér rabszolgaság), a gyermekmunka (gyermekrabszolgaság), és a rossz munkakörülmények (bérrabszolgaság) eltörlését. Hasonlóképpen (hogy egy másik példát is vegyünk) a nemzeti kultúrában és a faji tulajdonságokban gyökerező büszkeséget a hosszú ideig élő zsidóellenességgel együtt Hitler eszközként használta fel arra, hogy egyesítse követőit a nácirezsim módszereinek támogatásában. Nevezhetjük ezeket az új szituációra kondicionált általános érvényű közös attitűdöket a közvélemény „genetikai alaplunka-reakcióinak”. Ellenkező előjelű megkülönböztetésként pedig sok egyén hasonló véleményét, melyet a régi reakciók és az új stimulusok összehangolása váltott ki, nevezhetjük pillanatnyi véleménynek. A kutatás egyik fontos feladata, hogy feltárja a közvélemény alaplunka anyagának valós vagy feltételezett jelentőségét, s meghatározza ezek kapcsolatait a meglévő vagy kialakuló véleményekkel.

/k/ A pillanatnyi cél érdekében történő cselekvés. A megkülönböztetés a genetikai alaplunka és a pillanatnyi vélemények között a további megkülönböztetést sugallja a közvélemény-jelenségek és a régóta érvényes viselkedési formák, nevezetesen a törvényt, szokásokat, hagyományokat alkotó viselkedésformák között.

Ezek az utóbbiak talán a genetikai alaplunka speciális esetei, melyekre építhetők a különböző vélemények. Különböznek a többi alaptól abban, hogy nagyobb bennük a konformizmus, ami annak a következménye, hogy büntetik és jobban elítélik azokat, akik nem tudnak alkalmazkodni. Általában azonban a véleményjelenség még nem jelenti törvényesített válaszok kondicionálását az új stimulusra, hanem elterjedt harcreakció azok az egyének és javaslatok ellen, melyek nem egyeznek a szokásos vagy legális gyakorlattal. Így nem mondhatjuk, hogy az a törvény, mely a háztulajdonost hólapátolásra kényszeríti a saját háza előtt, már közvélemény-jelenség, amíg ennek mindenki eleget tesz. Ez egyszerűen a lakosság közös és elvárt gyakorlata. Viszont ha a szomszédságban néhány ember sorozatosan elmulasztja, hogy ellapátolja a havat a saját háza előtt, és ezzel kellemetlenséget és veszélyt okoz a szomszédoknak, felkelheti maga ellen a közvélemény rosszsallását. Ahhoz, hogy ezeknek a véleményeknek hatást szerezzünk, törvényerőre kell emelni. A magántulajdont védő törvények önmagukban nem közvélemény-jelenségek. De ha egy kis közösségben rövid időn belül több büntetlen betörést követnek el, gyorsan előadódhat egy olyan helyzet,

mely eleget tesz a közvélemény összes kritériumának. Közvélemény-jelenségek akkor alakulnak ki, ha konformista egyének nem hajlandóak tiszteletben tartani a nemzeti zászlót, ruhát viselni, vagy más szokásokhoz alkalmazkodni. A helyzet fordított a még nem érvényes, de már kilátásban lévő törvényekkel. Azt már nem a közvélemény dönti el, hogy mi legyen azok sorsa, akik visszaélnak a törvénnyel, de befolyásolhatja a törvényjavaslatokat és az ezt megelőző alapokat, vagy legalábbis úgy viselkedhet, mintha ezt célozná. Erre jó példa az, mikor törvény által megtiltották, hogy néger tanárok fehér iskolákban tanítsanak, mert valószínűnek látszott, hogy elfogadják pályázatukat. Itt a faji előítélet genetikai alpmunkája volt az a reakció, melynek az újonnan javasolt törvény lett a kondicionáló stimulusa.

/l/ A kérdéshez és konfliktushoz való viszony. A közvélemény jelenségei, mint láttuk, azok, melyek feltételezik a cselekvési készséget, valamilyen aktuális el nem ért cél érdekében. A közös stimuláló helyzet, melyre a reakciók irányulnak, valamilyen terv vagy politika, melynek segítségével az egyének megpróbálják elérni céljukat. Ha ez igaz, gyakran adódik olyan helyzet, melyben az egyének speciális érdekcsoportokba tömörülnek, s mindkét fél megpróbálja elérni, amit akar, a másikkal szemben. A két ellentétes oldal véleményei ebben az esetben csak nézőpontjai vagy szimptomái egy mélyebb és általános harcnak. Lehet, hogy csak a harc racionalizációi, hogy a semleges egyéneket megnyerjék, vagy hűségesebbé tegyék a követőket az igazi cél érdekében, amely gyakran biológiai vagy jobban érvényesülő, mint azt a megalkotott vélemények alapján gondolnák. Például az állami jogok elvét úgy alkalmazták, mint a különböző gazdasági érdekű egyének jelszavait. Itt elértük a közvéleménynek azt a szféráját, amely kapcsolatban van az elnyomó politikával, osztályharcokkal, a munkások küzdelmeivel és mindenfajta társadalmi konfliktussal. Itt szükséges említeni a publicista véleményét, akit rendszerint csak az ellentét egyik oldala érdekel, mert az egyik oldalon, J alakban sorakozó vélemények megoszlásának csak akkor van értelme, ha együtt vizsgáljuk a másik oldal felfelé görbülő vonalával. Egy kétpártos politikai rendszerben mindkét pártnak csak akkor teljes a jelentősége, ha a másik párttal vetjük össze. A teljes véleménymegoszlás ábrázolása U-alakú lesz. Erős kommunista irányú fejlődések együtt járnak az erős kapitalista és fasiszta tendenciákkal, s a kettő egymástól kapja értelmét, állandó ellentétben a másikkal. Téves az az általános hit, hogy ezek az „izmusok” politikai filozófiák, melyek elterjedésük során tanítással nyerik el jelentőségüket. Ezek a filozófiák az alattuk rejlő erősebb tényezők racionalizációi. Verbális megnyilvánulásai a két oldalon harcoló egyének viselkedésének, verbális részei azoknak a technikáknak, melyeket az egyének céljuk elérése érdekében felhasználnak. Nemzetközi konfliktusokban a közvélemény határa hasonlóképpen szélesebb az ország határainál. A két ország lakosságának U-alakú megoszlására kell gondolni, mivel az attitűdmegoszlás változásai az egyik országban előre kiszámíthatóan hasonló változásokat váltanak ki, mint a másikban.

/m/ A hatások valószínűsége. Végző feltételünk, a hatékonyság valószínű mértéke az ellenőrzés szempontjából a legfontosabb az összes közül. A vizsgált népesség köreiben valószínűleg lesznek olyan egyének, akik változó számban, kisebb-nagyobb meggyőződéssel és energiával elfogadnak vagy elítélnék egy bizonyos jelenséget.

Egy alapos kutatási program azt jelentené, hogy minden ilyen egyetértést feltérképezünk. A gyakorlati szempont viszont azt követeli, hogy a felsorakoztatott vélemények közül azt válasszuk ki, amelyek számunkra a legérdekesebbek. Ebben a kiválasztásban a leghasznosabb és legtermészetesebb, ha a kiválasztás feltételeként azt szabjuk meg, hogy az egyének viselkedése valamilyen mértékben legyen hatásos. Előfordul, hogy a választásban hibát vétünk oly módon, hogy azt a csoportot választjuk ki, melynek látszólag a legtöbb tagja van.

Az adott csoport esetleges hatásának alaposabb átgondolása, a mennyiségi szempontokon kívüli tényezők figyelembevétele segíthet abban, hogy jobban szelektáljunk. Sok esetben előfordul, hogy emberek nagy számban támogatnak valamit, de ez még nem biztosítja, hogy a cselekvés nagy valószínűséggel bekövetkezik. Figyelembe kell venni a változó intenzitást, azaz az érzés fokát és azt is, hogy az egyének milyen mértékű erőfeszítéseket tesznek a közös cél érdekében. Például a közelmúltban végzett közvélemény-kutatás a születésszabályozásról azt mutatta, hogy az emberek nagy része támogatja. Ennek ellenére semmi törvényes intézkedés nem történt, valószínűleg azért, mert az akarat nem volt elég intenzív. Azaz, az érdeklődés és a fogamzásgátlásról való felvilágosítás, valamint az ilyenfajta segítség igénye, melyet jelenleg az egyén egymaga nem tud kielégíteni, nem elég erős ahhoz, hogy ennek a többségnek tagjai legyőzzék a másik oldalon álló kisebbséget, akik igen erős érzéseket mutatnak. Kollektív eredmények csak akkor születnek, ha elég ember tartja és fejezi ki véleményét, és elég erőteljesen fejezi ki, vagy pedig ennek alapján cselekszik. A szituációnak olyannak kell lennie, hogy elég embert érintsen elég intenzíven.

Természetesen más hatásokat is figyelembe kell venni, amikor a hatást előre akarjuk látni, vagy meg akarjuk érteni. Valamilyen szervezési típus létezése és ennek alkalmazása fontos ahhoz, hogy kollektív cselekvés történjen. Egy másik tényező olyan egyének jelenléte, akik megfelelő befolyással és képességgel rendelkeznek ahhoz, hogy ezt a vállalkozást irányítsák. A harmadik tényező a megerősítés foka, amelyet minden egyén akkor érez, ha mások is ugyanolyan attitűdöt mutatnak, mint ő, ez pedig az egyének egymás közti kommunikációjának könnyedségétől, gyorsaságától és szabadságától függ. Tekintetbe kell venni azokat az utakat is, amelyeken a lakosság kívánságai eljutnak a hatóságokhoz. Emlékezzünk arra is, hogy az az eljárás, melynek segítségével a vélemény hat, bonyolódik a megerősítés „körforgalmi” jellegével. Amikor például egy kiadó azt állítja, hogy hasábjain a „közvéleményt” képviseli, akkor egyrészt befolyásolja a hatóságokat, másrészt megerősíti az emberek közötti véleményt. Ez utóbbi növeli az attitűdmegnyilvánulások számát és ennek az lesz a következménye, hogy növekszik a kiadó meggyőződése és agresszivitása is annak irányában, hogy gondolatait „közvéleménnyé” nyilvánítsa.

Igaz, hogy jelenleg nehéz ezeket a különböző tényezőket elkülöníteni és felmérni. A közvélemény új tudományának egyik problémája, hogy ezeket elkülönítse, és megállapítsa, hogy milyen mértékben járulnak hozzá az összehasonlításához. Pontosabb ismeretek hiányában pillanatnyilag ezekben a komplex helyzetekben a már ismert gyakorlatra kell támaszkodnunk. A hatékonysági feltétel alkalmazásánál azonban nem kell megvárnunk, míg ez a hatás bekövetkezik. Ha addig várnánk, fontos momentumokat szalasztanánk el, a jelenség történésének pillanatában. Az sem szükséges, hogy biztosak legyünk abban, hogy a hatás bekövetkezik, és hogy ebben a véleményesorozat, amelyet vizsgálunk, fontos szerepet fog játszani. Elég, ha a teljes szituációt áttekintve felmerül az a lehetőség a véletlenül túlmenően, hogy ez bekövetkezik. Tulajdonképpen ez az a módszer, amit a politikai vezetők használnak arra, hogy felbecsüljék, a közösségeik körében élő aktuális vélemények mennyire fontosak programjaik számára. S annak ellenére, hogy a lehetőségeknek csak ezekre a szubjektív mérlegelésére számíthatnak, ha elfogadnak egy bizonyos véleménysort, s úgy tesznek, mintha ezek hatékonyak lennének, az ehhez a véleményhez közel álló polgárok reakciói hatékonyak vagy hatékonyabbak lesznek, mint ezt megelőzően. Bármilyen fontos is az egyének eredeti attitűdje, át kell tekintenünk az egész kontrollszituációt is, az összes említett befolyásoló tényezővel, mintegy a „multiindividuális mezőny” alakzatát. A problémának ezt a fázisát nem szabad figyelmen kívül hagynunk, ha előre akarjuk látni, és meg akarjuk érteni

a hatásokat. Az új topológiai pszichológiában, úgy tűnik, mintha egy társadalmi mező erővektoraival foglalkoznánk.

Mondhatnánk azonban, hogyha egy bizonyos számú egyénből álló, bizonyos érzelmi intenzitású csoportot erőnek kell tekinteni egy társadalmi szituációban, akkor az a megfogalmazás, amely a közvéleményt egységként értelmezi, és amelyet eddig elutasítottunk azzal, hogy meddő, érvényes, sőt mint bevált kutatási elv szükséges lesz. Az a próbálkozás viszont, hogy felmérjük és elkülönítsük az erőket társadalmi téren, még túlságosan új számunkra ahhoz, hogy ebben az ügyben végső következtetéseket vonjunk le. Azon kívül, hogy a véleményesorozatok erejének mérésében megfoghatatlan egységekkel kell dolgozunk, szembe kell néznünk a hatás cirkuláris jellegű növekedésének problémájával is. Amikor egy mérnök tervezői munkája során számításba veszi, hogy milyen erők fognak a híd egy pillérjére nehezenni, neki nem kell olyan cirkuláris erőket figyelembe venni, melyek mozgás közben fokozzák egymást. Ha ez így lenne, számításai szinte kivitelezhetetlenné válnának. A helyzet azonban élő szervezetekkel más. Mondjuk egy köztisztviselő attitűdje és programja az újságok publikációinak és a nagy tömegek által képviselt vélemények „erejétől” függ. De ezeknek az erőknek a felbecsülése nem könnyű feladat, mivel az újságok befolyásolják az emberek véleményét, amint kimutattuk, s az így változó vélemények visszafelé befolyásolhatják a kiadót, s ez a változás megint befolyásolja az olvasókat, és így tovább a végtelenségig. E sorok írója hajlik arra, hogy lehetetlennek tekintse az ilyen erők felmérését a multiindividuális viselkedés terén, s hogy ez esetben valami új módszert kellene alkalmaznunk, pl. a „telikus” vagy „teleonomikus” módszert, amelyet máshol már leírtunk. Közben számolnunk kell – mint már említettük – az egymásra ható egységekkel, el kell döntenünk, hogy ezeket egy kollektív egységnek vagy egyes emberi szervezeteknek tekintsük. De ha feltételezzük, hogy ki lehet fejleszteni a „követelmény”-sorozatok mutatóit (természetesen minden ilyen irányú erőfeszítést támogatni kell), akkor is továbbra is hangsúlyoznunk kell, hogy a felméréseket még elemibb szinten kell elvégezni, nevezetesen az egyének viselkedésének szintjén.

Emlékeznünk kell arra, hogy a társadalmi sablonok (Gestalten) sokkal kevésbé stabilak, mint a fizikai vagy a biológiai erővonalak, amelyek analógiájára a társadalmi alakzatot ábrázolni igyekeznek. Az önkéntes cselekvés, amely a közügyekhez tartozik, már természeténél fogva magában hordozza az előre nem látható változások lehetőségét, amely megváltoztathatja az egész sablon működését és a különböző összetevők erőviszonyait. A fémrészecskék helyzete a mágneses mezőben, testünk különböző szerveinek és szöveteinek működése az egész szervezet anyagcseréjében, érzékszervi részecskék szerepe a térérzékelésben erősen stabil jelenség. Az összefüggések sémáját itt nem változtatja meg az, hogy ezek az atomok, molekulák, szövetek vagy érzékszervek mit éreznek, vagy az, hogy a régi stabil „gondolkodásukat” új dolgokra vonatkoztatják, vagy reakcióikat közlik a minta többi elemével, s ha megtennék is, a mágnesesség-, az anyagcsere és az érzékelés sémája nem változna. Az emberrel kapcsolatban viszont az a pusztán tény, hogy az egyének bizonyos módon gondolkodnak és éreznek, vagy megismerik cselekedeteik „mintáinak” (pattern) egyes tényezőit, mélyen befolyásolja magát a társadalmi sablont. Tétélezzük fel például, hogy kiderül, hogy a lakosság nagy része személyes érzéseiben régóta azt kívánja, hogy törvényt hozzanak, amely a Legfelsőbb Bíróságot megfosztja attól a jogától, hogy bizonyos kongresszusi határozatokat alkotmányellenesnek nyilvánítson. Micsoda változást okozna ez az erővonalak helyzetében és mennyire megváltoztatná a „kilenc tiszteletre méltó úriember” erőmutatóját! A kollektív erőmező ingadozásaival ellentétben most visszatérünk az egyének

viselkedésében található relatív megbízhatósághoz. Mert a kollektív kép ingadozása nem a polgárok személyes attitűdjeinek változásaiból adódik, legalábbis nem az alapvélemény változásaiból, hanem az ellenőrzési módszerekből, politikai felépítményekből, a kommunikáció hirtelen akadályozásából, vagy megkönnyítéséből, a „pluralisztikus tudatlanság” felszámolásából, és a változás céljaira használt csoport- és intézményes szimbólumok alkalmazásából.

Az attitűdök természetesen nem teljesen permanensek, még az alapreakciók sem, melyek pedig hosszú idők óta érvényesek. Az igaz, hogy stabilabbak, mint a társadalmi sablonok komponenseinek erőmutatói. Nehéz előre megmondani, hogy az elkövetkező évtizedekben milyen hatalma lesz a munkásosztály vagy a kormány által ellenőrzött kapitalizmus szószólóinak, vagy milyen jogokkal ruházzák fel az elnököt, a kongresszus tagjait és a kormány vezetőit. Ennek ellenére biztosak lehetünk abban, hogy országunkban a legszélesebb körben támogatott és a leghatékonyabb vélemény a „hétköznapi” ember érdekeit fogja védeni, és az otthonok fenntartása, a közadósság megszüntetése, a jövő biztonsága, az európai politikába való be nem avatkozás és a megfelelő nemzeti védelem mellett fog állást foglalni.

A „KÖZVÉLEMÉNY-HELYZET” DEFINÍCIÓJA

A különböző módszertani elképzelések és zsákutcák elemzése megmutatta, hogy hol vannak a legérzékenyebb pontok. Mikor megpróbálunk egy olyan dolgot találni, amely megfelel a „közvélemény” kifejezésnek, azaz, ha a közvéleményt egy feltárandó és tanulmányozandó egységnek vagy tartalomnak tekintjük, s elkezdjük elemezni, kevés sikerrel járunk. De ha ezzel a kifejezéssel egy multiindividuális szituációt vagy egy ilyen szituációnak néhány viszonyát különböztetjük meg, majd belépünk ebbe a szituációba, és elkezdjük tanulmányozni a benne foglalt explicit tartalmat, értékes eredményekhez juthatunk.

Felmerül az a kérdés, hogy milyen ennek a „követelmény-szituáció”-nak a természete, s milyen jellemző kapcsolatai vannak. És erre a kérdésre a választ azokban a közös pontokban kell keresnünk, melyeket korábban tárgyaltunk. Olyan helyzetekkel van dolgunk, melyek verbális reakciók vagy verbális ingerekre adott reakciók sok egyén részéről, melyek sok ember számára fontos stimuláló szituációkra irányulnak. Ezek a reakciók készenlétet jelentenek a pozitív vagy negatív jellegű cselekvésre, s befolyásolhatók a többi ember ismert reakciói által, a régi attitűdöket új problémákra vonatkoztathatják, a status quo-tól különböző út felé irányulhatnak, gyakran konfliktusokkal hozhatók kapcsolatba, és magukban hordozzák a hatékonyság lehetőségét. Ezek mellett a feltételek mellett a közvélemény fogalma reális és használható, és kiküszöböli a korábbi megfogalmazások hiányosságait, melyek a mellékutakra tereltek minket. Elkülönítettük és azonosítottuk a közvélemény jelenségeit, miközben igyekeztünk figyelembe venni az egyértelműen kifejezhető gyakorlati valóságot, az egyes emberek viselkedésén keresztül, amely statisztikai felmérések segítségével mérhető és feljegyezhető. Az egészet összefoglalhatjuk a következő tömör és kissé formális megállapításban:

A közvélemény-meghatározás egy olyan multiindividuális szituációban kap értelmet, amelyben az egyének kifejezésre juttatják vagy juttathatják véleményüket, támogatva vagy helyeselve (illetve ellenezve vagy elutasítva) valamilyen, sok ember számára fontos ügyet, személyt vagy javaslatot olyan számban, intenzitással és állhatatossággal, mely arra enged következtetni, hogy meghatározott cél érdekében közvetlen vagy közvetett módon cselekedetre fog sarkallni.

Fordította: *Török Eszter*

JEGYZETEK:

¹ Lásd Dewey: A köz és problémái (The Public and Its Problems). Ennek a pontnak és Dewey professzor álláspontjának további tárgyalását lásd F. H. Allport: Intézményes viselkedés (Institutional Behavior), Essey V. További hivatkozásként a „részleges és teljes inklúzió”-ra és társadalomtudományi módszertani jelentőségükre lásd F. H. Allport: Csoport és intézmény mint a társadalmi jelenségek természettudományának fogalmai (Group and Institution as Concepts in a Natural Science of Social Phenomena). Az Amerikai Szociológiai Társaság publikációi, XXII. kötet, 83–99. o.

² Lásd Krueger és Reckless: Társadalompszichológia (Social Psychology) 127., 266. o. és Gault R. H.: Társadalompszichológia (Social Psychology) 176–177.o.

³ Az idézett definíciót lásd J. K. Folsom: Társadalompszichológia (Social Psychology) 446. o. és IX. fejezet.

⁴ Lásd R. H. Gault.

⁵ A csoportvita néhány hatását illetően a vélemény pontosságára és az alkalmazott elméletre lásd a szerző beszámolóját Achilles P. S.: A pszichológia munkában (Psychology at Work) c. művében, 214–218. o. Lásd még Jennes, Arthur: Társadalmi hatások a véleményváltozásra (Social Influences in the Change of Opinion) Jn. of Abn. and Soc. Psych, 1932., 27. 29–34 o. és „A vita szerepe a véleményváltoztatásban ténykérdéseket illetően” (The Role of Discussion in Changing Opinion Regarding a Matter of Fact) Jn. of Abn. and Soc. Psych. 1932. 27. 279–96. o.

⁶ A jelenség elemzését lásd F. H. Allport: Társadalompszichológia (Social Psychology) 305–7. o.

⁷ Schank, Richard L.: A közösség és csoportjai és intézménye mint egyéni viselkedések (A Study of a Community and Its Groups and Institutions Conceived of as Behaviors of Individuals) Psychol. Monographs, XLIII. kötet, 2. sz. (195. sz.) 1932.

⁸ Lásd Krueger és Reckless: Társadalompszichológia (Social Psychology) 266. o.

⁹ Volt szerző, aki feljegyezte ezt az ellentétet a „köz”-vélemény és az „uralkodó” vélemény megkülönböztetésével.

FONTOS HÍREK

Shanto Iyengar – Donald R. Kinder: *News That Matters – Television and American Opinion*. The University of Chicago Press, 1987. 187 pp.

A klapperi paradigma a tömegkommunikáció mérsékelt és feltételes hatásairól a médiakutatókat igazából sohasem elégitette ki. A 70-es, 80-as évek befolyásos irányzatai közül talán egyedül a „uses and gratifications” megközelítés tételte a szuverén (vagy legalábbis a mikrokozmoszát által oltalmazott) befogadót. Akik viszont kétségbe vonták a paradigma általános érvényét, ha más-más módon is, új hangsúlyokat vezettek be a hagyományos hatásvizsgálatok meggyőzés-központúsága helyett.

Az első nagy hatású ellenkoncepciót Gerbner fejtette ki kultivációs elméletével, az egyedi médiatartalmak közvetlen hatása helyett a szimbolikus univerzumra, a tartalmi folyam egészének hosszú távon érvényesülő, mindent átható szemléletformáló szerepére irányítva a figyelmet. Sok ponton átfedi e koncepciót Noelle-Neumann „csendspirál”-elmélete, amely középpontba helyezi, hogyan erősíti meg vagy bántóan érinti el bizonyos nézetek alanyait az uralkodó és a kisebbségi véleményáramlatokról való mediabeállítás. És a fentiekkel párhuzamosan fogalmazódott meg a hetvenes években (először McCombs és Shaw részéről) az a „napirend” („agenda-setting”)-teória, amelynek egyszerű alaptézise úgy hangzott: a média nem is azzal befolyásolja elsősorban a közgondolkodást, hogy miről milyen álláspontokat hangsúlyoz, hanem azzal, hogy miről beszél (mit tűz a napirendjére) egyáltalán.

Valamennyi alternatív koncepció esetében történtek kísérletek operacionalizálásra, az elgondolások empirikus igazolására. A gondok főként itt jelentkeztek: bármennyire plauzibilisek a kiindulópontok, kevés volt az igazán meggyőző, a hatótényezőket megbízhatóan elkülönítő eredmény (ha a hatás fogalmát – önmagukat a korábbi megközelítésektől elhatárolandó – többnyire kerülték is a szerzők, végeredményben mégiscsak erről volt szó mindhárom fenti elmélet esetében). Minél átfogóbb igényű volt egy-egy megközelítés (mint a kultivációs vagy az agenda-setting elmélet), annál vitathatóbbak (és vitatottabbak) voltak az empirikus megállapítások. Hogy a napirend-megközelítésnél maradjunk – amelyet a recenzio tárgyát képező vizsgálatosorozat is kiindulópontnak tekint – a hatásmechanizmusok felderítése gyakorlatilag három jelenségtartomány párhuzamos monitorizálását, s egymásra vonatkoztatását igényli egy-egy konkrét témakörben: a valóságos eseménysorozatoknak, a témakör tömegkommunikációs „lefedettségének”, s végül az adott kérdéssel kapcsolatos közgondolkodás alakulásának számbavételét. A napirendvizsgálatok irodalmából kevés olyan példát ismerünk, amely mindezeknek a feltételeknek eleget tett volna. A médiatartal-

mak és a vélemények, hiedelmek számbavétele persze magától értetődő, de ezek mellett egy-egy konkrét probléma valóságos méreteinek és időbeli lefolyásának adatait (s ezzel a közvetlen tapasztalatok, illetve a személyes közvetítések lehetséges kereteit) is ismerni kell, ha nem akarunk a rövidre zárt médiahatások csapdájába esni. S persze az első két tényező, a médiatartalmak és a közgondolkodás viszonyának kérdése sem olyan magától értetődő, hiszen lehetséges, hogy éppen a közvéleménynek valamely témakörre koncentrálódása váltja ki aztán a tömegkommunikáció fokozott figyelmét is. Nos, nem kétséges, a nehézségek tetemesek mind az események sokoldalú számbavétele, mind az értelmezés oldaláról.

Iyengar és Kinder e gordiuszi csomónak inkább átvágását, mint kibogozását kísérelte meg: az új típusú problémameghatározás (agenda-setting) empirikus vizsgálatára tradicionális módszerekkel, a meggyőzőeszközpontú hatásvizsgálatok experimentális eszközeivel tett kísérletet (amelyhez például a hovlandi kutatássorozat szolgált klasszikus precedensként). A szerzőpáros laboratóriumi feltételeket dolgozott ki tézise bizonyítása érdekében: az amerikai tömegkommunikáció (szűkebbre véve: televízió) hírei, prioritásai igenis nagy mértékben megszabják, mikor mit tartanak az emberek komoly problémának. Sőt, egy ponton tovább is mentek, s ennyiben elméleti innovációra is vállalkoztak. A „priming” (kiemelés vagy talán nevezzük így: beállítás) fogalmát bevezetve arra irányították a figyelmet, hogy a tömegkommunikáció a napirendi prioritásokon keresztül áttételesebb hatást is kifejt: jelentősen befolyásolja, hogy melyek lesznek azok a kritériumok, amelyek alapján a közvélemény a közélet, politika szereplőit, így tipikus esetben egy kongresszusi vagy elnökválasztás jelöltjeit megítéli.

A napirendi és beállítási hatásokat a szerzőpár több mint egy tucat kísérlet segítségével vizsgálta, melyekhez hirdetések útján kerestek alanyokat (szolgáltatukat – nem túl magas díjazással – honorálva). A kísérletek a hagyományos előtt–után sémán alapultak. A napirendprobléma vizsgálatokor elsőként azt mérték fel (még a stimulus bevetele előtt), hogy hogyan definiálják a kísérleti alanyok az ország legfontosabb problémáit, majd meghatározott tévéhíradások sorozatának „vetették őket alá”. A kísérlet lényege abban állt, hogy eredeti híradórészletek átszerkesztésével bizonyos témahangsúlyokat (mondjuk az infláció, a munkanélküliség vagy a kábítószer problémáját) az eredeti összeállításhoz képest felnagyítottak vagy éppen háttérbe szorítottak. Az alanyok különböző csoportjait – akik a hírek kísérleti manipulálásáról persze nem tudtak – a fókuszba helyezett témák különböző dózisaival vették célba, majd a csoportos tévénézés végeztével újabb kérdőív következett, egyebek közt a fontosnak tekintett problémák ismételt számbavételével. A legtöbb témakörben a problémák erőteljesebb televíziós hangsúlya esetén szignifikáns különbség mutatkozott a kísérlet előtti és utáni említések közt.

Hasonló eredmények adódtak a beállítási hatások vizsgálatokor is. Kongresszusi és elnökválasztási kampányidőszakok adtak alkalmat Iyengar és Kinder számára, hogy nyomon kövessék a mediabefolyásokat különböző jelöltek észlelt kvalitásait illetően. Bizonyos témahangsúlyoknak – a kampánytól látszólag független – előtérbe kerülése egyes jelöltek értékelését kedvezően, másokét kedvezőtlenül befolyásolta. Hogy egy jellegzetes példát említsünk: az 1980-as elnökválasztási kampány során az inflációs ráta vagy az iráni túsügy gyakori emlegetése (a felelősség kérdésének manifeszt felvetése nélkül is) igen kedvezőtlenül érintette a vizsgálati személyek körében Carter elnök esélyeit. E hatás erősebben jelentkezett a jelöltek politikai teljesítményének, mint képességeinek vagy erkölcsi integritásának megítélésekor (az empirikus eredmények szerint a politikusok észlelt alkalmasságának e két dimenzió a fő kritériuma). S mind a napirendi, mind a beállítási hatásra azok a

kísérleti személyek bizonyultak fogékonyabbnak, akik a politika iránt kevésbé érdeklődnek, tájékozódásuk szegényesebb, az iskolázottságban meglévő különbségek ehhez képest másodlagosnak mutatkoztak.

Iyengar és Kinder szolid eredményeket produkált az adott megközelítésmód keretei közt. Nem véletlen, hogy megjelenése óta a könyv a témakör sztandard hivatkozási forrásai sorába lépett. Persze ezzel a munkával kapcsolatban is felvethetők azok a problémák, amelyek a médiahatások experimentális vizsgálatánál általában felmerülnek. Így a vizsgálati népesség összetétele itt is kétségessé teszi bizonyos fokig az eredmények általánosíthatóságát. Igaz ugyan, hogy a kutatók nagy súlyt helyeztek az ilyen módszereknél korábban megszokott egyoldalúságok elkerülésére (így például diákokat egyáltalán nem alkalmaztak vizsgálati személyként), s a közölt összetételei adatok szerint a minta viszonylag közel is került az össznépesség paramétereire, azért a dolog nem vált teljesen problémamentessé. Az a tény, hogy a minta tagjainak mindössze 10 százaléka vallotta magát a republikánusok hívének, aligha független attól, hogy a vizsgálat sorozatra egyetemi városokban került sor. S az is vitatható lehet, hogy beállítódások szempontjából mennyiben tükrözi a feladatra díjazás ellenében jelentkezők csoportja a népesség általános jellemzőit. Ennél is komolyabb probléma, mennyiben felel meg a kísérleti szituáció azoknak a befogadási feltételeknek, amelyek a televíziózást Amerikában is jellemzik. A fizetett feladatként, koncentrált figyelemmel követett hírműsorok nem egészen azonosíthatók a mindennapi laza tévénézés tárgyával. Nem szólva arról, hogy a kísérleti szituáció némiképp ki is ragadja a vizsgálatok alanyait szokásos mikrokozmoszuktól.

Hozzá kell tenni – s talán legkomolyabb ellenvetésként ez fogalmazható meg –, a szerzők kissé le is értékelik a személyes tapasztalatok és a kapcsolathálózati befolyások szerepét. (Ha nem is e vizsgálat produktumai, mindenképp szkepszissel kell kezelni azokat a survey-hivatkozásokat, melyek szerint a személyes gazdasági tapasztalatok szinte függetlenek az amerikai gazdaság általános megítélésétől). Az sem magától értetődő ugyanakkor, hogy a kimutatott hatások vajon hosszabb távon – az alanyoknak normális környezetükbe való visszatérése után – is fennmaradnak-e. Egyhetes szünet beiktatásával ugyan sor került egy követő felvételre az egyik kísérlet után – ami meg is erősítette a hatásokat –, ez az időtáv azonban számos témában nem igazán meggyőző. Igaz, vannak esetek – például egy elnökválasztási kampány – mikor nem is egy hét, de pár nap is rengeteget számíthat. Ha erre gondolunk, a kimutatott eredmények korántsem irrelevánsak: igenis léteznek hírek, amelyek „számítanak”.

Tardos Róbert

CIVIL TÁRSADALOM, SZABAD MÉDIA

Svennik Hoyer–Epp Lauk–Peeter Vihalemm (eds.): *Towards a Civic Society. The Baltic Media's Long Road to Freedom. Perspectives on History, Ethnicity and Journalism*. Baltic Association for Media Research / Nota Baltica Ltd, Tartu, 1993.

A kelet-európai régióban lassan már öt éve elkezdődött változások a gazdasági, állami, adminisztratív strukturák gyors széthullását, új államok születését eredményezték. Politikai célok nyomán, napi érdekek mentén ideig-óráig fennálló szövetségek, társulások alakultak, többnyire csak a tömegkommunikáció protokoll beszámolóinak témáit szaporítva. Ezek a törekvések valóságosan működő gazdasági egységeket idáig nem tudtak létrehozni.

Talán négy-öt év ahhoz is kell, hogy a hagyományokban eredező együttműködések újraéledjenek, a közös kultúra és a történelmi egymásrautaltság mentén kialakuljanak politikai határokat átmetsző kis régiók, együtt vagy egymás mellett élő népeket összetartó szövetségek.

Ilyen sajátos, több kultúra érintkezése mentén húzódo régió lehet a szlovén, északolasz, és délkeleti osztrák tartományokat átfogó szerveződés, amihez talán hazánk délnyugati részei is hozzáértendők. Hasonló kis régióként van vagy lehet esélye kulturális és gazdasági felemelkedésre a szlovák, kárpátukrán és keleti magyar megyéket átfogó kis régióknak.

A közös történelemre, a hasonló kultúrára és hagyományokra építő szerves együttműködés régióvá szervező példája a balti államok 1989 után gyorsan újraéledő együttműködése. Ennek, a tudományos elit körében felismert történelmi egymásrautaltságnak, együttműködésnek a gyümölcse az a kötet, amely 1993 nyarán Tartuban jelent meg. Egy korábban meg nem valósítható, összefoglaló, kézikönyv igényű munka ez Észtország, Lettország és Litvánia média-történetéről. Nagy ívű vázlat a térség tömegkommunikációjának kialakulásáról, szervezeteiről, intézményeiről, a fennmaradásért, a nemzeti létért való szüntelen harcáról.

A kötet létrejötté a régióban formálódó újszerű együttműködési formák, az önállósuló tudományos intézmények saját szerepkeresésének is példája. Egy közös összefoglaló kötet gondolata az 1991 őszi Oslóban megrendezett nemzetközi konferencián merült fel, a tartui egyetem professzora, Peeter Vihalemm és az oslói egyetem professzora, Svennik Hoyer kezdeményezése nyomán. A gondolat további formálódásának, ill. a könyv kimunkálásának a továbbiakban Tartu, Tallin, Riga, Vilnius, Szentpétervár, Oslo adott helyet. Az immár 22 tagot számláló kutatócsoport a hosszas együttműködés nyomán megalakította a Baltic Association for Media Research elnevezésű egyesületet, és első nyilvános jelentkezéseként közreadta a kötetet. A két említett kezdeményező tömegkommunikációs szakember mellett még Epp Lauk jegyzi szerkesztőként a vállalkozást, aki a történelmi részeket gondozta.

A Baltikum közös történelmi sorsát felvázoló bevezető tanulmányt Marju Lauristin és Peeter Vihalemm írta. A régió közös sorsa volt a környező nagyhatalmak befolyásának kivédése, elszenvedése, a nyelv, a kultúra, a hagyományok őrzése az idegen uralom alatti évek, évtizedek alatt. Svéd, lengyel, orosz, német, majd szovjet hadseregek és birodalmi akarat próbálta megtörni ezeket a kicsiny népeket, sikertelenül. A történelmi vázlat az elmúlt fél évszázad felé közeledve egyre megdöbbentőbb adatokat sorol százezres hadseregek egyetlen éjszakán való beözönléséről, hasonló nagyságrendű számok dokumentálják az őslakosok deportálását, idegenbe hurcolását. Betiltott anyanyelvhasználat, megszüntetett újságok, elkobzott, elégetett könyvek, köztük ábécés könyvek, gyermekkönyvek, titkolt családi kincsekké száműzött fotók és újságkivágások, apró emléktárgyak a független állami múltból, elfelejtésre ítélt néphagyományok, dalok és táncok. Talán szimbolikus is lehet, hogy az ún. olvadás éveiben a természeti környezet védelme, és a népdalok mindenkire kiterjedő szeretete, feltámasztási igénye teremtett közös keretet az új, szabad és önálló állami létet célul maguk elé tűző mozgalmaknak. Még emlékezhetünk a szovjet tankokra, a blokádra, a 600 km-es élő láncra Tallintól Vilnuszig. Éneklő forradalomként emlegetik azt a mozgalmat, amely a balti népek közös törekvését jelenítette meg, az újra elérhető közelségbe került önállóság, függetlenség formájában.

1993-ra elért céljá vált az önálló, független államiség, demokratikusan választott kormányok kerültek hatalomra, és egy összeomlott birodalom árnyékában kell szembenézni az új kihívásokkal. Ezek pedig sokkal nagyobbak, mint korábban látszottak. A gazdasági talponmaradás gondjait tetézi, hogy az elmúlt negyven évben nagyszámú idegen etnikum települt ezekbe az országokba, amely a helyi hagyománytól eltérő munkakultúrát, életvitelt képvisel. A szabadság gyorsan megszokott körülményei között különösen élesen merülnek fel az együttélés mindennapi nehézségei.

A kötet igazi tudományos értékét azok a fejezetek alkotják, amelyek a baltikum tömegkommunikációjának történelmi összefoglalóját nyújtják. A tömegkommunikáció kezdeteiről szóló fejezetekben helyet kapott a postaszolgálat kialakulásának vázlata, az írásbeliség elterjedését bemutató adatok és az első újságok alapításának története. A Baltikumban a XVII. századtól a német kultúra hatása volt érezhető, és ez az első sajtótermékek kiadásának idején is nyomon követhető volt. Külön fejezet foglalkozik a német nyelvű újságokkal, a cenzúra szerepével a kezdeti időkben. A nemzeti nyelvű újságírás kezdetei a XIX. századra, a nemzeti érzés megerősödésének idejére esnek. A nyilvánosság kezdeteinek, a politikai élet formálódásának ideje ez, de a kommercializálódás első jeleinek megjelenése is erre az időre tehető. A XIX. század végén jelentős szerepet játszott az Egyesült Államokban kialakult emigráns sajtó, amely példányszámban, hatásában versenyre kelt az anyaországok termékével. A XX. század elején a fejlődés a nyugat-európai fejlődéshez hasonló volt. A gyors ütemű technikai fejlődés megteremtette az alapjait a nagy példányszámú, olcsó lapkiadásnak. Ez az időszak a pártisajtó megjelenésének ideje. Az újságírók egyesületbe tömörülnek, megindul a professzionális újságíróképzés.

Az igazi fejlődés az első világháború utáni időszakban következett be, amely időszak a balti államok függetlenségének néhány évtizedét jelentette. Érdekes – és ma is aktuális – összefüggések kerülnek felszínre a média szerepéről és a nemzeti függetlenség összefüggéseiről, a demokrácia krízishelyzeteiről és benne a sajtó szerepéről. Az elektronikus műsor-szórás, nevezetesen a rádiózás kezdeteinek évei is erre az időszakra esnek, a nemzeti hírgyűnökségek munkája ugyancsak a 20-as években indult meg. 1940-től előbb a szovjet, majd a náci uralom évei következtek, aztán a 40 évig tartó beolvasztási törekvések a szovjet

birodalom köztársaságaként. Ezt az időszakot négy szakaszra bontva tárgyalják a szerzők. Az első időszak az 1945 és 1955 közötti évtized, a sztálinista uralom éveit jelenti, jellemzője a centralizált irányítási modell kiépítése a társadalom minden területén, így a média irányításában is. Az új, propagandista, ideológiaterjesztő feladatokra az újságírókat „gyorstalpaló” tanfolyamokon képezik ki, tömegesen.

A második időszak az „olvasás” ideje, az 1956 és 1968 közé eső időszak, a sajtó bizonyos fokú feléledésének, egy új szerep kialakításának évtizede. Ekkorra teremődnek meg a médiaszociológia, a tudományos kommunikációkutatás feltételei is.

1969 és 1986 között a stagnálás a jellemző, a sajtóban kialakul egyfajta ironikus hangvétel. Megjelenik az underground sajtó is, és az egyetemi oktatás keretei között indul meg a professzionális újságíróképzés.

1986 és 1990 egy újabb periódusnak látszik, amely a változások kezdete. Az időszakra elsősorban a demokrácia kialakulása és elemi fokozatának megtanulása, gyakorlása a jellemző. Természetesen a média aktív és cselekvő részese volt a drámai eseményeknek, az új, demokratikus keretek megteremtésének. Az időszak végére pedig új típusú problémák kerülnek előtérbe, a média tulajdonának kérdései, a kormány befolyása a médiára, a sajtószabadság és az irányítás jól ismert dilemmái, konfliktusai. Az új kezdeteket tárgyaló fejezetek külön foglalkoznak az észtt és a litván események bemutatásával.

A kötetet egy gondolatébresztő tanulmány zárja Svennik Hoyer tollából. A Baltikum médiatörténetének ismeretében arra vállalkozott a norvég szerző, hogy néhány általánosítható tanulságot vonjon le belőle. Hasonlóságokat és különbségeket keres a balti fejlődés és a nyugati demokráciákban tapasztalt fejlődés között a média szerepét illetően. A nyilvánosság működése a modern demokráciákban, a kormányok törekvése a nyilvánosság befolyásolására, és ehhez eszközül a média kontrollálására tett kísérletek, a piac szerepe és a modern technika befolyása a média fejlődésére – ezek a problémák foglalkoztatják a szerzőt. A modern napilap kialakulását a társadalmi konfliktusok bemutatásának és a konszenzus megteremtésének igényével magyarázza, az ún. omnibusz jellegű újságok megjelenését a többféle igény és érdeklődés szintéziseként mutatja be. Ezek a mindennapi életet, „egy nap tükréként” környező társadalmi konfliktusokat és a világ eseményeinek mozaikját kívánják felmutatni. Érdekes összevetéseket olvashatunk a balti fejlődés és a svéd, valamint a norvég fejlődés párhuzamairól a párt-sajtó és az omnibusz jellegű sajtó megjelenését, szerepét illetően. A különbségek szembeszökőek a kommunizmus idején, amikor a sajtó központi szerepeként az ideológia terjesztése deklarálódik. A nyugati társadalmakban ez az időszak a média koncentrációjának és kommercializálódásának időszaka, a „médiabárók” kezében összpontosuló kommunikációs birodalmak formálódásának ideje is. Az ellentmondásokat és a problémákat nem könnyű megoldani, de ezzel minden ország médiarendszerének saját magának kell szembenéznie.

A kötet külön értéke a gazdag adatanyag. Ez tartalmaz térképeket, amelyek segítenek eligazodni a Baltikum évezredes történelmében és a formálódó nemzeti államok kialakulási folyamataiban. Grafikonok szemléltetik a külfölddel való kereskedelem arányait a függetlenség évtizedeiben. Rövid történeti kronológia segíti az események nyomon követését. Ugyancsak összehasonlító történeti eseménynaptár mutatja be az észtt, a lett és a litván médiatörténeteket. Végül egy válogatott bibliográfia reprezentálja a kommunikáció-szociológiai kutatások termését a balti államokban. Számos, idősoros adatot tartalmazó táblázat rögzíti a XIX. század végétől a népesség összetételének alakulását, valamint a sajtótermékek példányszámának változását.

A kötet megkerülhetetlen olvasmány mindazoknak, akik a Baltikum történelmével, fejlődésével vagy jelenlegi viszonyaival foglalkoznak. Nélkülözhetetlen olvasmány a média történetével, a hatalom és a média viszonyával, az 1990-es változások utáni fejleményekkel foglalkozó kommunikációkutatók számára is. Végül érdekes olvasmány azoknak, akik a közép-kelet-európai régió változásain kívül a volt szovjet birodalom vonzásköréből kikerült országok fejlődése iránt érdeklődnek.

A Baltikum évszázadokig a nyugati kultúrkör részeként fejlődött, önálló, független államiság történelmi mércével csak rövid néhány évtizedre adatott meg neki, 1918 és 1940 között. 1990-től, úgy tűnik, igen rövid idő alatt sikerült visszatálcálnia a természetes fejlődés menetébe, legalábbis a média történetét bemutató vállalkozás tanúsága szerint.

Tölgyesi János

KÖZVÉLEMÉNY

Vincent Price: *Public Opinion. Communication Concepts 4.* Sage Publications, Newbury Park–London–New Delhi, 1992.

„Éppen annyi elképzelés van a közvéleményről, mint ahány szerző nyilatkozik róla” – idézte Angelusz Róbert „Kommunikáló társadalom” című könyvének a közvéleménnyel foglalkozó fejezete elején a német J. Röpke megállapítását. Erre a gondolatra épül a most bemutatandó, rövid terjedelmű – mindössze 112 oldalas – mű is, Vincent Price „Közvélemény” című könyve, mely a kommunikációkutatás alapfogalmait, azok fejlődését és használatuk módozatait bemutató „Communication Concepts” sorozat negyedik köteteként jelent meg. A szerző a Michigani Egyetem Kommunikációkutató Tanszékének helyettes vezetője, a *Public Opinion Quarterly* szerkesztőbizottságának tagja, számos hasonló témájú kiadvány társszerkesztője, aki 1987-ben írt doktori disszertációjával több díjat is elnyert.

Maga a szerző nem áll ki egyetlen *közvélemény*-meghatározás mellett sem, hanem egyfajta „térképnek” szánja művét, amely az olvasót az e fogalomhoz kötődő, hatalmasra duzzadt tudásanyag „főbb fogalmi ösvényein” elvezetheti, és hidat képez több diszciplína között, mivel a „közvélemény” több tudományág, például a pszichológia, szociológia, politikatudomány és kommunikációkutatás mind elméleti, mind alkalmazott területeinek egyik alapterminusa.

A szerző szerint aktualitása ellenére néhány szempontból ellentmondásos ez a kifejezés. Mindkét tagja már önmagában is több jelentéssel bír, s ezt a többretegű jelentést az összetett kifejezés is örökölte. A *köz* (*public*) szó egyetemlegességet, kollektivitást, közös érdeket éppúgy jelent, mint a közjót, közérdeket. A *vélemény* (*opinion*) kifejezés pedig egyrészt jelölhet racionális, kognitív terméket és nem racionális, társadalmi is. (Például: „A közvélemény elítéli az abortuszt.”)

Külön fejezetek foglalkoznak a „köz” és a „vélemény” fogalmaival, a *köz* kialakulásával mint kollektív cselekvési formával, majd az egyénalapú felméréstechnikák, attitűdmérések okozta változásokkal; a *vélemény* konceptualizálásával, meghatározóiival és bizonyos rokon fogalmak közti különbségekkel. Nem véletlen, hogy a könyv utolsó fejezete a közvélemény kollektív és individuális aspektusát próbálja meg integrálni, miközben hangsúlyozza a kommunikációs folyamat, a közvita fontosságát.

Míthogy a szerzőnek nem célja egységes közvélemény-definíció megfogalmazása, inkább a különféle szakirodalmak főbb mondanivalóját vizsgálja. A kötet kronológiai sorrendet követ, bemutatja a fogalomhoz kapcsolódó filozófiai kérdéseket, politikai problémákat, s mivel a fogalom gyökerei a XVIII. századi filozófián, Rousseau-n, a reneszánsz irodalmon át egészen Platón és Arisztotelész idejéig visszanyúlnak, ez nem kis feladat.

A közvélemény szóösszetétel igazi megjelenése valójában a felvilágosodáshoz köthető, a nyilvános szféra kialakulásától elválaszthatatlan, amikor is a kormányszférán kívül kialakult, politikai döntéseket befolyásoló kollektív ítéletekre vonatkozott.

Kitüntetett figyelmet érdemel az a dilemma is, vajon a közvélemény az egyéni vélemények összegződése-e, mint ahogy a századunkban elterjedt survey-módszerek kezelik, vagy inkább egy egyénekre nem bontható jelenség, amely kollektív vita- és megbeszélésfolyamat terméke, szupraindividuális jelenség, mint azt Le Bon, Tarde, Cooley és mások a század elején feltételezték. Ezt a nézetet nem vetette el a sokáig legelterjedtebb felfogás, a diskurzív modell, mely szerint a *köz* átmeneti, lazán strukturált csoport, a közvélemény pedig vita, diskurzus eredménye. A könyv ismerteti a diskurzív modellben a közvélemény fejlődési szakaszait, Lippmann megkülönböztetését cselekvők és közönség között.

Price tömören összegzi a *köz* (public), a *tömeg* (crowd), és az „*arctalan tömeg*” (mass) kifejezések közti különbséget. A *köz*t a racionális diskurzus, egy bizonyos témában való egyet nem értés megbeszélése, a *tömeget* viszont a pillanatnyi érzelmi tapasztalat egyesíti, míg az *arctalan tömeg* anonim, egymással minimális szinten vagy egyáltalán nem kommunikáló személyekből áll, és képtelen összehangolt cselekvésre.

A legfenyegetőbb veszély az, hogy a *köz*ből *arctalan tömeg* válik, amelyben az emberek elfordulnak a lokális problémáktól és megszűnnek egy kommunikáló közösség tagjai lenni. Ez esetben sokkal többen fogadják be az információt, mint ahányan kibocsátják, lehetetlen az azonnali reagálás, vagy ha mégis, azt hivatalos szervek szabályozzák. Ilyen értelemben a napjainkban végzett közvélemény-kutatások jó része valóban nem a *köz* véleményét, hanem az *arctalan tömeg*, tehát egymással kommunikációs kapcsolatban nem lévő, nagyon különböző egyének véleményét kutatja.

A szerző érintőlegesen vázolja a véleménykutatások legújabb eredményeit, a kérdések megfogalmazásának, a kérdezők személyének hatásait, az eredmények esetleges torzulásának okait. Mínt hogy napjaink közvélemény-kutatásának mind az individuális, mind a kollektív szintű folyamatokat szem előtt kell tartania ez a kommunikációs folyamatok, a diskurzus és a vita vizsgálata által lehetséges. Bár a kiscsoportokban lejátszódó döntéshozási folyamatokat régóta vizsgálják a szociálpszichológusok, az ezen a területen elért eredményeket nem lehet igazán átvenni a társadalmi jelenségek szintjére. A makroszkopikus jelenségekkel foglalkozóknak kettős problémával kell szembenézniük. A *köz* tagjai rendkívül sokfélék, a kormánybizottságoktól a szervezett érdekcsoportokon, levélírókon, politikusokon keresztül a *figyelő közönség* (attentive public) szétszórt tagjaiig. Másrészt a kommunikáció eszközei is meglehetősen számosak, például a szervezett viták, a tömegkommunikáció csatornái.

A könyv konklúziója, hogy a közvéleménnyel kapcsolatos sokfajta kérdés bemutatása során talán az egyetlen vitathatatlan megállapítás az lehet, hogy maga a fogalom szorosan kötődik a megbeszélés, a vita, a kollektív döntéshozás koncepcióihoz, így nem más, mint a kommunikációkutatás egyik meghatározó alapfogalma.

Mindent összevetve a könyv legfőbb erénye talán az, hogy szerzője a legújabb kutatások ismeretében, megfelelő rálátással, de mégis közérthetően és árnyaltan, példákkal is illusztrálva mutatja be a közvélemény fogalmához kapcsolódó számos problémát és elméletet, s eredeti céljához hűen valóban sikerül átlátható, világos térképet készítenie; s hogy hasonlatánál maradjunk, bemutató számos olyan területet, ahová az érdeklődőknek érdemes „ellátogatniuk”.

Albert Fruzsina

CONTENTS

Róbert Angelusz: OPTICAL DELUSIONS	5
Mária Szurkos: PUBLIC OPINION ON SOCIAL DANGERS	27
Mária Vásárhelyi: NATIONAL AND TERRITORIAL QUESTIONS IN PUBLIC THINKING	41
Róbert Angelusz–Róbert Tardos: OPINION LEADERS ON THE PRESS	51
János Bartók: PARTY PREFERENCES IN HUNGARY – 1992–1993	61
Floyd D. Allport: TOWARD A SCIENCE OF PUBLIC OPINION	71

96 Ft